EMIR SULJAGIĆ

RAZGLEDNICA IZ GROBA

DANI
BIBLIOTEKA

Emir Suljagić
(Ljubovija, 1975)

Novinar sarajevskoga političkog magazina *Dani*. Završio fakultet političkih nauka u Sarajevu. Nekoliko godina bio stalni izvještač *Dana* iz Međunarodnoga tribunala za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji u Haagu. Bavi se istraživačkim novinarstvom, obrađujući teme ratnih zločina, korupcije, pranja novca itd. Boravio na više stručnih seminara u evropskim i američkim centrima, a tekstove su mu objavljivali najugledniji svjetski listovi poput *New York Timesa*. Kao sedamnaestgodišnjak zatekao se 1992. godine u Srebrenici, bježeći ispred srpskoga terora iz Bratunca, s Drine. Proveo rat u Srebrenici, radio kao prevoditelj kod vojnih promatrača Ujedinjenih Naroda. Bio očevicem svih zbivanja vezanih uz opsadu i propast "zaštićene enklave UN-a", te završnih operacija odvajanja srebreničkih muškaraca, koje će uz nijemi pristanak Holandskoga bataljona UN-a, srpska vojska generala Ratka Mladića odvesti u smrt. Knjiga *Razglednica iz groba* ove godine izlazi i u Zagrebu, te u engleskom prijevodu u Londonu.

BIBLIOTEKA DANI

Emir Suljagić

RAZGLEDNICA IZ GROBA

Sarajevo 2005.

SVJEDOČANSTVO IZ *ENKLAVE* PREPUŠTENE POKOLJU

Ivan Lovrenović

Je li moguće pisati o Srebrenici! Kako pisati o pogromu kojim je evropski Dvadeseti vijek skončao u Srebrenici i u šumama istočne Bosne, a da se ne izgovori niti jedna prazna riječ, jer je to nedopustivo! O Srebrenici izgovoreno je i napisano more prijetvornih riječi, lažnih svjedočenja, opskurnih falsifikata, uvredljivo plitkih deklamacija; nije rijetko da Srebrenica služi čak i kao ulog u trivijalnim političkim trgovinama i nadbijanjima.

Dotle, u masovnim mrtvačnicama u Tuzli i u Visokome, čisti, izbijeljeni i uredno složeni u bijele vreće, i danas leže na stotine kostura srebreničkih muškaraca, koje je u srpnju 1995. pobila vojska srpskoga generala Ratka Mladića, uz jezovitu, aktivno-prešutnu suglasnost svih međunarodnih organizacija, civilnih i vojnih, koje su tada bile službeni i ovlašteni zaštitnici *zaštićene enklave UN-a.* Ti srebrenički kosturi još čekaju da budu prepoznati – uosobljeni i familijarizirani – i da budu dostojno sahranjeni. A po podrinjskim šumama i bespućima i danas leže ostaci stotina i stotina njihovih sudrugova, koje možda nitko nikada neće otkriti, niti će njihove kosti ikada podragati očajne ruke – majčinske, sestrinske, nevjestinske, kćerinske ili sinovljevske. Ali, teško je znati što je gore: to što još i danas "krv viče iz zemlje" a zločin pritišće duše, ili što pravoga života u Srebrenici i u cijelome kraju – nema. Čim se odmaknemo od nacifranoga političkog govora, a primaknemo ljudskoj stvarnosti, možemo osjetiti kako se nad cijelim tim svijetom nadvilo prokletstvo zločina kao mračan i kužan

oblak, koji ne da disati. I treba reći, jer je strašna istina: on guši i srebreničke zločince, i srebreničke žrtve.

Umjesto bilo kakvih riječi, o ovome drugomu ništa ne svjedoči tako kao lica srebreničkih žena, kada nijemo demonstriraju svakoga 11. u mjesecu na tuzlanskim ulicama, ili kada prisustvuju masovnim dženazama koje se povremeno obavljaju u memorijalnom centru u Potočarima. Razapete između ogromnosti svojega bola, i otmjene samozatajnosti u kojoj su – u jednoj staroj, rafiniranoj kulturi umiranja – oblikovane i odrasle, one su danas sasvim sigurno najusamljenija bića našega Svijeta. Pred njima treba stati, treba upamtiti njihova markantna a skrhana lica pod korotno raspuštenim mahramama, njihovo nijemo kršenje snažnih ruku, njihove starinske vokale i naglaske, dok izgovaraju tek poneku škrtu riječ, tek eliptične krhotine osjećaja preko kojih nas puštaju samo na prag svojega neizrecivog bola i užasa: "Rano moja, čekali smo svatove, a dočekali sanduke..."

Kad je sve to tako, kada je ljudsko zlo neizrecivo, kao i ljudska patnja, doista: kako pisati, je li uopće moguće ljudski pisati o Srebrenici?

Jedan od rijetkih potvrdnih odgovora na to pitanje daje nam srebrenička ispovijed Emira Suljagića. "Dolazim iz Srebrenice. Ustvari, dolazim od drugdje, ali sam izabrao da budem iz Srebrenice. Samo se odatle usuđujem dolaziti, kao što sam se samo tamo usudio uputiti u vrijeme kada nigdje drugdje nisam", tako Suljagić započinje svoju priču, i od prve do posljednje rečenice ne da nam da posumnjamo, ne da nam da odahnemo, jer je svaka njegova slika, svaka rečenica, svaki dijalog, svaki njegov opis – silna težnja za istinom. Za njezinim izricanjem i za njezinim posredovanjem u čistom, neprerađenom stanju. U načinu na koji Suljagić vidi i doživljava godine opsade i krvavu završnicu Srebrenice, kao i sebe sama u svemu tome, stapaju se čedna perspektiva djeteta i oteščala perspektiva bića s

prezrelim iskustvom graničnih stanja egzistencije, bića kojemu je – u susretu sa zlom, strahom, i sa svakovrsnim ljudskim posrnućima – bilo dano da okusi i beskrajnu žudnju za životom i bezdanu prazninu ništavila.

Za nastanak ovoga izuzetnog autorskog svjedočanstva zaslužno je još nešto: izrazit spisateljski dar, intelektualna otvorenost i žestina, te vrsno novinarsko iskustvo što ga je Suljagić stekao i izbrusio u godinama nakon srebreničkoga stradanja. Sve to slilo se u Suljagićevo *pismo* tako organično, da je nemoguće strogo odrediti njegovu prirodu. To je istovremeno izvanredno plastična reportaža, uzbudljiva autobiografska proza, precizni izvještaj, dokumentarni zapis, pri čemu autor pokazuje rafiniran, gospodstven osjećaj za mjeru i ravnotežu između onoga što je u njegovu *izvještaju iz pakla* lično, i onoga što se tiče drugih – te male zajednice nevoljnika i njihovih dželata. Tom osjećaju za ravnotežu, za objektivno i istinito, svakako valja zahvaliti i visokovrijednu spisateljsku i dokumentarnu činjenicu da u Suljagićevoj knjizi nema lokalističkoga sentimentalizma ni patriotske lakirovke, koja bi zastrla pogled na surove, mučne pa i mračne momente iz života *enklave* osuđene na dugotrajnu zatvorenost i ubijanje, glad, strah i istrebljenje.

Po imanentnoj ljubavi za istinu, za ljepotu neuljepšanoga događaja, te po izvornosti tragizma, Suljagićeva proza o Srebrenici jedno je od najsugestivnijih svjedočanstava o užasu rata u Bosni i Hercegovini, a po snazi i po žanrovskim elementima svakako će naći svoje mjesto u korpusu evropske *logorologijske* književnosti.

PREŽIVLJAVANJE

Preživio sam. Mogao bih se zvati bilo kako, Muhamed, Ibrahim, Isak, nije bitno, preživio sam, mnogi nisu. Preživio sam na isti način na koji su oni umrli. Između njihove smrti i mog opstanka nema nikakve razlike, jer sam ostao da živim u svijetu koji je trajno, nepovratno obilježila njihova smrt. Dolazim iz Srebrenice. Ustvari, dolazim od drugdje, ali sam izabrao da budem iz Srebrenice. Samo se odatle usuđujem dolaziti, kao što sam se samo tamo usudio uputiti u vrijeme kada nigdje drugdje nisam. Upravo zbog toga vjerujem da je mjesto rođenja nevažno u poređenju sa mjestom smrti. Prvo o nama ne govori ništa, tek je puki geografski podatak; mjesto smrti kazuje sve o našim ubjeđenjima, vjerovanjima, izborima koji smo napravili i držali ih se sve do kraja, do trenutka kada nas je smrt sustigla.

Možda je sve ovo pogrešno, možda čovjek ipak ne može birati mjesto smrti, kao što ne može birati niti mjesto rođenja. Oni su, pak, umrli ondje gdje su se i rodili, gdje su u godinama rata potražili i pronašli utočište, u zajedničkoj agoniji preživljavali dan za danom. Oni su Srebrenicu izabrali da bi preživjeli i to njihovu smrt čini utoliko strašnijom.

Sredinom maja 1992. desetine hiljada ljudi slile su se u Srebrenicu, bježeći pred naletom srpskih snaga; artiljerija JNA mljela je sela i gradove, a tamni dim koji se dizao u zrak bio zloslutan znak onoga što dolazi; dobrovoljačke jedinice iz Srbije ostavljale su za sobom krvav trag i slale ispred sebe preživjele od čijih se priča ledila

krv u žilama. Srbi su u drugoj sedmici maja, nakon što su je temeljito opljačkali, napustili Srebrenicu i taj grad je, smješten na dnu vrlo uske i strme kotline, postao stjecište desetina hiljada očajnika. Među njima su bili moji prijatelji, poznanici, porodica i ja.

Upoznaću u naredne tri godine, sve do pada enklave koja je formirana u ljetnim mjesecima 1992, jako mnogo ljudi. Neki od njih su zauzeli mjesta mojih rođaka ubijenih 1992, srpskih prijatelja koji su me brutalno izdali, tamo će mi se desiti neke prve stvari u životu. A ono što nam je svima bilo zajedničko, bio je osjećaj svemirske samoće, one koju može osjećati čovjek osuđen na smrt. Posmatrali smo jedni druge uvjereni kako postoji velika mogućnost da se naredni dan nećemo vidjeti, poraženi osjećanjem da to ne bi promijenilo ništa.

Među stotinama, vjerovatno hiljadama ljudi koje sam upoznao bio je Šaćir Begić, starac čija me snaga duha uvijek iznova iznenađivala. Po nekom nepisanom pravilu, skoro cijeli komšiluk u kojem sam živio okupljao se na ulazu u njegovo dvorište, razgovarajući o onome što su toga dana čuli na radiju, vidjeli u gradu, saznali na frontu... U trenucima zajedničkog očajanja – kada smo svi bili uvjereni da je kraj, a takvih je prilika bilo mnogo u tri godine rata – Šaćir je dubokim, duhanom isparanim glasom uvijek zaključivao sve naše razgovore riječima da će "sve biti bolje nego što mislimo". Kada su u julu 1995. srpske snage konačno – zato što je to uvijek bilo samo pitanje vremena – pregazile grad, i on je ubijen.

U smrti, tačnije onom trenutku kada prestanemo postojati, nema razlike – plinska komora, masovno smaknuće ili podmukli bljesak čelične oštrice u mraku, bolni uzdah ili krkljanje i nesvodivi potez nožem. Deset hiljada ljudi, deset hiljada tabuta, deset hiljada nišana, heeej, deset hiljada! O toj smrti se zna sve ili se danas svi barem dobro pretvaramo da želimo znati sve; njihovu smrt silujemo u novinskim stupcima, nikad sebi ne postavlja-

jući pitanja o njihovom životu. Ništa ne znamo o svim tim ljudima, ništa manje i ništa više divnim, dobrim ili lošim od bilo koga drugog. Divnih taman onoliko koliko su bili ljudi. I onoliko koliko sam ih ja znao.

Grad je bio pust kada smo stigli. Pješačili smo skoro cijeli dan, prolazeći pored srpskih položaja u okruženju, povjeravajući svoje živote u ruke maloljetnom dječaku koji je tvrdio da poznaje put do grada. Cijelim putem pratila nas je kiša i to nam je išlo naruku.

Majka i sestra ostale su kod neke daleke rodbine u Skenderovićima, jednom od sela u malom džepu teritorije nedaleko od Srebrenice koji Srbi još nisu bili zauzeli. Nakon što smo, dan ranije, na radiju čuli da je grad slobodan, odlučili smo, ne sasvim sigurni da je to i tačno, da ga se ipak probamo domoći.

Od 13. maja hodali smo od jednog do drugog sela, svake noći spavali kod drugih rođaka koje nikad ranije nismo sreli i samo zahvaljujući majci, čija je to rodbina bila, dobijali konačište. Preko noći smo ostali bez igdje ičega, kao da smo se tek probudili u nekom drugom svijetu; već sedmicu dana niko nije promijenio odjeću, a majka je, u prevelikom sivom očevom sakou, uza se stiskala ćebe, jedino što je uspjela ponijeti od kuće. Nismo znali koliko to još dugo možemo podnijeti. Jednog od tih jutara zatekao sam oca skrivenog iza kuće, u kojoj smo prespavali tu noć, kako sjedi naslonjen na vanjski zid i plače. Prestao je plakati, obrisavši lice rukom, i rekao da je djed ubijen, što je, ispostavilo se kasnije, bila samo glasina. Ali, taj trenutak zauvijek će promijeniti odnose među nama.

Ideja da krenemo ka Srebrenici bila je njegova i mislim da je ona ponajbolje pokazala mjere očaja u koji je on, i mi zajedno s njim, pao. Dječak mojih godina koji nas je vodio, u grupi sa još desetak muškaraca i žena, bio

je sin njegovog prijatelja, također daljnji rođak u zajednici u kojoj su – to sam tek počeo da otkrivam – svi na neki način bili međusobno povezani.

Jedna od žena koja je u koloni hodala iza nas nosila je dijete, rođeno prije samo nekoliko mjeseci. Dijete je plakalo sve vrijeme, dok smo mi vikali na nju, tražeći da ga ušutka; ona se crvenjela i govorila da ne može, zaboravljajući da smo sve bliže srpskim položajima. Kada nas je vodič upozorio da se primičemo najopasnijem dijelu puta, na kojem su srpski bunkeri bili negdje pedesetak metara sa jedne i sa druge strane, dijete se smirilo. I šutjelo skoro narednih sat vremena, koliko nam je trebalo da promaknemo pored Pribićevca, srpskog sela na putu ka Srebrenici od kojeg smo najviše strahovali. Kada se Nihad A., kako se vodič zvao, okrenuo prema nama i sa čela kolone kazao kako smo sad sigurni, dijete se proderalo, i to tako kao da nadoknađuje svaki trenutak šutnje. Ali sad nam njegova galama nije smetala, štaviše, veselili smo joj se. Plač te bebe za nas je bio zvuk slobode, znak da smo izvan opasnosti.

Zatekli smo napušten grad niz čije su se strme ulice slijevali potoci kiše, siv i utučen. Kuće u centru bile su popaljene, zgarišta još svježa. Srbi su grad napustili tek jučer, ili možda dva dana ranije, nakon što je ubijen Goran Zekić, predsjednik srebreničke Srpske demokratske stranke. Jednostavno, ali i jedino objašnjenje koje sam tada čuo, bilo je da je ubijen u zasjedi, kao i mladić koji ga je ubio bacajući bombu na njegov automobil. To je postalo jedno od općih mjesta rata pa sam i ja bio sklon da u to povjerujem. Bomba je, navodno, bila ručno izrađena, onakva kakve sam do tada često viđao: jednostavne izrade, napravljena od nekoliko stotina grama dinamita i šarafa, eksera, oštrih komada metala koje je eksplozija rasipala posvuda uokolo.

Srpski su izvori uvijek tvrdili da su Zekića, na povratku sa sahrane nekog srpskog vojnika, ubili vojnici

Hakije Meholjića. Međutim, u naredne tri godine rata, odnosno nakon što je rat završen, pojavila se i teorija da je Zekić – ključna figura lokalne politike SDS-a – nastradao kao rezultat sukoba sa tvrdom linijom SDS-a koju je oličavao Delivoje Sorak. Potonji je, inače zapovjednik srpskih snaga u Srebrenici, bio s njim u automobilu i preživio zasjedu. On i drugi tvrdolinijaš, Miodrag Jokić, nakon Zekićeve pogibije dali su novinske izjave koje su obilovale nedosljednostima, da bi nakratko bili zadržani u pritvoru i na kraju oslobođeni.* Bilo je to vrijeme kada je neprijatelj bio jasno obilježen pa su sukobi unutar srpskog vodstva, ako ih je i bilo, trebali ostati skriveni.

I usprkos tomu što su Meholjićevi vojnici u to vrijeme bili daleko od mjesta ubojstva, svi smo nekako bili povjerovali da su oni to učinili jer je to značilo da su naše snage sposobne Srbima nanijeti ozbiljne gubitke. Srpski izvori nisu imali nikakvog interesa da šire drugačiju priču i na kraju su i jedni i drugi, zadovoljni, pristali na prvu varijantu.

Kada smo stigli, grad je još uvijek bio neka vrsta ničije zemlje. U samom gradu ustvari nije bilo nikoga, tek poneki preostali mještani koji su preživjeli nekoliko sedmica terora. Obradovani prijateljskim licima, pričali su nam kako su Srbi panično, koliko jučer, trpali na kamione sve šta je vrijedilo i vozili izvan grada.

Vozili su se prema Skelanima, južno od grada, i onda dalje u Srbiju ili duž lijeve obale Drine ka Bratuncu. Bio je to mnogo duži i neudobniji put, ali je onaj kraći i bolji, kroz Potočare, sjeverno od grada, bio zatvoren. Sredinom aprila grupa Belih orlova – koji su predvodili napad na Bratunac – na povratku iz Srebrenice ubijena je u zasjedi. Iza zasjede je stajao predratni srebrenički policajac Naser Orić i petnaestak slabo naoružanih mladića.

---

* Ger Duijzings: "History, memory and politics in Eastern Bosnia", neobjavljeno; korišteno uz izričiti pristanak autora.

Bio je to prvi znak otpora; samo mjesec dana kasnije Srebrenica je postala prvi oslobođeni grad u BiH. Tačnije, ne oslobođen, jer za grad nisu vođene skoro nikakve borbe. Srbi ga nisu izgubili, nego odustali od njega, shvaćajući da ga čak ni oni, nadmoćni u naoružanju, ne mogu braniti. Tako je ta uska kotlina postala jedino mjesto gdje smo mogli potražiti utočiste.

Bio je 18. maj 1992. Moj prvi dan u Srebrenici. Ostaću tu još tri godine, više od hiljadu dana koji će ličiti jedan na drugi. Ali prvi dan pamtim, razlikuje se od svih, izdvaja iz dugog monotonog niza, valjda samo zato što je prvi.

Pamtim ga upravo po kiši, hladnoj i proljetnjoj, a proljeće je te godine kasnilo, po krupnim kapima koje su nas udarale po ramenima i leđima, prodirale kroz promočenu odjeću. Pamtim ga i po sivom nebu, koje je izgledalo zlokobno, ali mi tada nismo mogli znati zašto je to tako. Pamtim ga kao vjerovatno jedini dan u svom životu kada sam osjetio potpunu slobodu, koliko god to čudno zvučalo jer grad je bio u srpskom okruženju, dan kada sam prvi put – i to je bio jedini osjećaj koji pamtim – osjetio dubok unutrašnji poriv da preživim.

* * *

Samo mjesec dana ranije skrivao sam se, sa ocem i nekoliko komšija, u šumi na brdu iznad Voljavice, sela pored Bratunca u kojem sam živio sa familijom. Sa strahom smo promatrali kako putem u dolini promiču automobili sa zavijajućim sirenama. Njihov zastrašujući zvuk pratio je strah koji nam se ulijevao u kosti od spoznaje da gledamo automobile koji su pripadali Belim orlovima, paravojnoj skupini povezanoj sa Vojislavom Šešeljem, odnosno Srpskom radikalnom strankom. Oni su nekoliko dana ranije stigli u Bratunac i, uz pomoć JNA, zajedno sa lokalnim Srbima preuzeli vlast u gradu.

Svi bošnjački policajci su još tog dana predali oru-

žje, Križevica – rijeka koja je protjecala kroz Bratunac i ulijevala se u Drinu – nekoliko dana kasnije je na svoje obale počela izbacivati leševe uglednih Bošnjaka, putevi između grada i okolnih sela bili presječeni, telefonske veze prekinute. To je bio znak da napustimo kuće i skrijemo se u šumu iznad sela.

Jedan od komšija dovezao je auto u šumu, demonstrirajući ne samo zavidno vozačko umijeće, nego i sluđenost čija je, i mi s njim, žrtva postao. Bila je to *Zastava 101*, i zahvaljujući tome mogli smo barem slušati vijesti sa slabašnog radio-aparata.

Ostatak zemlje je već bio u ratu, a mi smo zbunjeni i uplašeni sjedili u šumi cijele dane, niko nije pričao mnogo. Svi smo bili zabrinuti nad sopstvenom budućnošću. Neki bi se noću vraćali u selo da prespavaju u svojim kućama, kao da time žele poreći stvarnost onog što nam se dešavalo. Sa svanućem su se ponovo vraćali u šumu u glupavom i naivnom uvjerenju da smo tu sigurniji.

Onog dana, 12. maja 1992, kada je Radio Bosne i Hercegovine javio da je za novog komandanta jedinica JNA u zemlji, odnosno Druge vojne oblasti JNA, postavljen general potpukovnik Ratko Mladić, muslimanska sela oko Bratunca počela su gorjeti. To je bila slučajnost – onako opsežan progon stanovništva morao je biti planiran mnogo ranije – ali slučajnost koja nije slutila na dobro. Skrivali smo se već dvije sedmice, od polovice aprila, i već smo ušli u maj ne znajući šta nam se sprema. Tog dana sve su naše sumnje bile otklonjene.

Novosti iz blokiranog i okupiranog grada donosio je Ibro S., dječak koji je nadimak Žućo dobio zbog narančasto-žute kose i bezbroj istih takvih pjega na licu. Imao je petnaest ili šesnaest godina, ali zbog niskog rasta niko nije mogao pomisliti da ima više od dvanaest. Ljudi koji su bez cigareta postajali sve nervozniji plaćali su ga debelim smotuljcima bezvrijednog jugoslovenskog novca da ode do grada i kupi im cigarete, jer oni nisu niti mogli

niti smjeli. Premda je put vrvio srpskim barikadama, Žućo je na biciklu, prevelikom za njega tako da je vrhovima stopala jedva dodirivao pedale, prolazio pored njih i uvijek se vraćao sa crvenim pakovanjima cigareta *Filter Jugoslavija*.

Zajedno sa cigaretama donosio je i informacije, prepričavao gdje je vidio koga od naših komšija Srba, sada u maskirnim uniformama i naoružanih automatskim puškama. On je prvi ispričao, na užas svih nas, da u podrumu Osnovne škole "Vuk Karadžić" Srbi sakupljaju muškarce iz okolih sela. Prestravljen, slušao sam kako je ubijen izvjesni Idriz, čovjek kojeg sam poznavao kao vozača mog školskog autobusa: srpski vojnici su ga prislonili uza zid i autobusom udarali sve dok nije izdahnuo.

Tog dana Ibro se vratio iz grada, pričajući kako ga je na barikadi propustio Ranko Obrenović, moler iz susjednog sela koji je lijevu šaku izgubio igrajući se bombom, pronađenom nekoliko godina poslije Drugoga svjetskog rata.

Znao sam za tu priču, već sam je čuo od njegovog sina, Aleksandra Obrenovića, mog najboljeg prijatelja iz osnovne škole, u čijoj sam kući bio nebrojeno puta, s kojim sam osam godina dijelio školsku klupu. Njegov otac sada je bio na barikadi, jednoruk, nespretno kako je jedino mogao izgledati s puškom, a meni su navirala sjećanja.

Negdje u završnom razredu osnovne škole, kada je antibirokratska revolucija Slobodana Miloševića već bila dobrano odmakla, vodstva u Crnoj Gori, Vojvodini i Kosovu smijenjena, a napetosti rasle i u ostalim dijelovima bivše Jugoslavije, svojim očima sam imao priliku vidjeti kako se to odražavalo u svakodnevnom životu. Naime, dječak iz razreda, inače dijete iz miješanog braka, što za ovu priču vjerovatno nije nevažno – tada sam prvi put shvatio da sam iz razloga koje ne razumijem drugačiji od nekih svojih školskih drugova – na času mi je opsovao "tursku mater".

Naravno, sačekao sam ga poslije škole, duboko povrijeđen, s namjerom da mu tu uvredu vratim višestruko, a Aleksandar mi se pridružio kao pristrani promatrač. Oborili smo ga na zemlju i počeli udarati nogama, i dok se on valjao u bolovima, Aco je, zadajući mu sve nove udarce, kroz stisnute zube govorio: "Jebem ti mater četničku!"

On, dječak koji je nosio ime srpskog prestolonasljednika ubijenog 1902, branio je tada moju "tursku čast". Nekoliko godina kasnije njegov otac stajao je naoružan na barikadi.

Poslije, tokom rata, raspitivao sam se za njega i saznao da je ostao spadalo kakvo sam ja poznavao, da je na straži bacao pakovanja municije u vatru i onda se smijao svojim bunovnim i zbunjenim suborcima koji su kao sumanuti istrčavali iz rovova. Nisam pitao da li se sjeća kako je jednom branio jednog "Turčina".

Tek pošto je Ibro ispričao ono što je vidio i čuo u gradu, iz sela na brdima oko grada počeli su se dizati debeli stupovi svijetlog dima. Gledali smo, prvi put svojim smo očima gledali, kako gore tuđe kuće, kao što ćemo gledati kako gore i naše, i nismo htjeli vjerovati. Tačnije, nismo se usuđivali vjerovati, jer smo znali da je tada pređena tačka poslije koje nema povratka. Na desnoj, srbijanskoj obali Drine, duga kolona velikih kamiona, pokrivenih bijelim ceradama, neprestano je rasla. Brojali smo do trideset i onda odustali, dok su kamioni kretali prema Bratuncu. Dok su sela gorjela, srpski vojnici su tjerali stanovništvo iz brda ka glavnom putu, gdje su ih, u nevjerovatno sinhroniziranoj operaciji, čekali kamioni u koloni čiji je kraj još uvijek bio u Srbiji.

Tu noć otac me probudio i šapatom rekao da se brzo obučem. Još uvijek nerasanjen, poslušao sam ga i obukao se u mraku, žureći da izađem iz kuće, gdje me on nestrpljivo čekao. Krenuli smo, nisam znao kamo, on je išao naprijed i nakon skoro sat vremena hodanja kroz

šumu izašli smo na čistinu gdje se već bilo sakupilo nekoliko stotina muškaraca. Ponoć je davno prošla i žamor na livadi je bio sve veći kako se zora bližila. Poveća grupa, u kojoj su neki imali oružje, odvojila se i krenula dalje, prema selima duboko u brdima. Najveći dio i dalje je ostao na livadi pitajući se šta da čini.

Otac i ja smo krenuli u zoru. S nama je bio i Juso C., rođak i susjed, koji je već nekoliko puta bio u Podlozniku. Bilo je to selo na samoj granici dviju općina, Bratunca i Srebrenice, do kojeg su srpski transporteri teško mogli doprijeti i tamo se već sakupljalo protjerano stanovništvo iz doline Drine. Svanulo je kada smo, stalno se penjući, stigli na proplanak ispod kojeg je vijugala cesta. Trebalo je preći cestu, s druge nije bilo Srba i bili bismo, onoliko koliko smo mogli biti, sigurni. S lijeve strane pružao se veličanstven pogled na Drinu koja se protezala kroz zelena polja. Rosa koja se nakupila na mojim cipelama probijala je i kvasila mi nožne prste i bilo mi je hladno, ali nisam mogao oči odvojiti od rijeke koja je bila ljepša nego ikad za onih sedamnaest godina koliko sam proveo rastući na njenim obalama. Bila je ljepša i zato što sam znao da se više nikad neću okupati u njenim brzacima, nikad više skočiti riskirajući da slomim vrat.

Nakon što smo oko sat i pol hodali ka jugozapadu, stigli smo do ceste. Ispod nas je prošao automobil: sada smo morali pretrčati, prije nego što se okrene i vrati ili naiđe neki drugi, i popeti se uz brdo preko puta. Pognuti, pretrčali smo preko ceste i, što smo brže mogli, potrčali uz brdo. U jednom trenutku iza naših leđa začuo se zvuk motora i bacili smo se u visoku travu, ali nismo bili sigurni da li su nas iz auta vidjeli. Kada je zvuk utihnuo, ponovo smo ustali i nastavili hodati prema Podlozniku.

* * *

Umoran od puta, zaspao sam na pragu, zgrčen u okviru sobnih vrata, u kući rođaka, jednog od mnogih

koje smo počeli upoznavati. Probudio sam se u krevetu gdje me je, po svemu sudeći, otac prenio. Do mene je ležao potpuni stranac, potpuno odjeven kao i ja, čovjek kojega nisam vidio nikad ranije, ali oca nije bilo u sobi. Izašao sam i počeo ga tražiti po prenatrpanoj kući. Bio je vani, s majkom i sestrom, koje su prethodnu noć stigle u grupi sa nekoliko stotina žena i djece. Majka nam je kazala da su se svi ostali rođaci, skoro cijelo susjedstvo, predali novim, srpskim vlastima, koje su im garantirale sigurnost i slobodan prolaz do Tuzle. Nena, očeva majka, tražila nas je jučer u našem skrovištu u šumi da bi nas ubijedila da se predamo. Tri mjeseca kasnije saznali smo da su svi naši rođaci, oni koji su se predali, strijeljani. Starci, koji su ostali u selu da se brinu o stoci po nalogu vlasti, sakupljeni su u jednu kuću i pobijeni, a potom spaljeni.

Odatle smo otišli u drugo selo, Storesko. Majka je rekla da tamo imamo još nekog daljnjeg rođaka kod kojeg ćemo moći prespavati. Ne znam koliko smo ostali ondje, ali u tom i susjednim selima već su bile organizirane prve skupine koje će se suprotstaviti onom što se smjelo nazivalo srpskom teritorijalnom odbranom. Da bi pokazali da misle ozbiljno, odlučili su napasti položaje s kojih su Srbi vatrom kontrolirali cestu koja je ustvari vodila od Bratunca do rudnika olova u Sasama.

Napad, unaprijed osuđen na neuspjeh, okončao je ustvari kao potpuni fijasko. Slabo naoružani, nisu imali nikakvih izgleda, ali krivica je na kraju svaljena na mladića koji je, nakon što je skoro bešumno sa bombom u ruci dopuzao na deset metara od prvog srpskog rova, dobio napad kašlja i tako otkrio i sebe i sve ostale. Na svu sreću, barem nije bilo mrtvih. Majka se u međuvremenu sjetila još nekog rođaka u Skenderovićima, a otac na radiju čuo vijest da je Srebrenica slobodna. Sutradan smo krenuli ka gradu, prvi od ko zna koliko hiljada koji će slijediti naš put.

* * *

Niko od mojih saputnika nije živ. Juso, s kojim sam napustio kuću, poginuo je u koloni koja se u julu 1995. pješice probijala od Srebrenice ka Tuzli, nadomak slobodne teritorije. Nihad, koji me doveo u Srebrenicu, nije preživio juli 1995. Moj otac se vratio kući i poginuo u svom dvorištu, u decembru 1992.

Bilješke koje slijede rezultat su desetak razgovora sa rođakom koji je bio u logoru u Sušici kod Vlasenice. Njegova porodica, koja je inače živjela u mom susjedstvu, uhapšena je, otac i on zatvoreni, majka i sestre deportirane u Kladanj; otac je potom ubijen, a on pušten i nakon zadržavanja u logoru stigao u Srebrenicu u pozno ljeto 1992. Bio je jedan od prvih koji je u julu 1995. nakon pada Srebrenice prešao na teritoriju pod kontrolom vladinih snaga. Danas živi u SAD-u i zatražio je da njegovo ime ostane skriveno.

Ne znam tačno koliko sam bio u logoru. Zatvoren sam krajem maja, a na slobodu sam pušten sredinom juna. "Vozite ih u Cersku, nek' krepaju od gladi", rekao je neki vojnik, zaustavljajući naš autobus koji se kretao prema Kladnju. Vozač je bez pogovora okrenuo autobus. Izvinjavao se da nas ne može voziti dalje. Morali smo pješice preći nekih deset kilometara do naših linija u Cerskoj.

* * *

Prvi koga sam sreo u logoru bio je upravnik, Dragan Nikolić Jenki. Ušao je na vrata hangara i zatvorenici su se najednom povukli. Svi su se nekako sabili u ćošak, kao da su htjeli da budu što manji i neprimjetniji, da mu ne bi pali u oči ili se isticali bilo čime što može privući njegovu pažnju. U trenutku kad je otvorio vrata, našao sam se između njega i zatvorenika.

– Kud si ti krenuo?

– U WC!

Pljuus! Nisam ni vidio kad me udario, samo sam pao, dok mi je pred očima sijevalo.

– Vraćaj se tamo!

Viđao sam ga i kasnije, dolazio je u hangar svaki dan, dva ili tri puta, i izvodio djevojke. Obično se nisu vraćale. Kao ni muškarci. Njih bi izvodio neki Lukić. Stao bi pred nas i pažljivo promatrao, zatim bi prstom pokazao u nekoga: "Ti!" Oni su se vukli prema izlazu, polako. Osuđenici na smrt.

* * *

Tukli su nas svaki dan. Ja sam tada imao samo 17 godina, ali sam bio sav izubijan. U prvih 15 dana zatočeništva, dok nisam došao u Sušicu, nisam jeo ništa. Uspio sam, tražeći od stražara u zatvoru u Vlasenici da me puste u WC, popiti ponekad malo vode. Već sam bio izgubio 20 kilograma i jedva sam stajao na nogama. Prvog dana u Sušici neka mi je žena, dovedena iz jednog od tek očišćenih sela iz okoline Vlasenice, dala hljeba. Pojeo sam pola kilograma odjednom, a zatim izgubio svijest. Organizam nije mogao primiti toliku hranu odjednom. Dvadesetak dana nisam vršio veliku nuždu, a svaki izlazak u WC mogao je biti koban, tako da sam se ustručavao pitati. Na putu od hangara, iz kojeg nas inače nikad nisu puštali, tukli bi nas čime stignu.

* * *

Tukli su nas i inače. Palicama sa metalnim vrhom, sajlama, baseball palicama, natjerivali su ljudima puščane cijevi u usta. Gledao sam kako nekom čovjeku stražar gura cijev snajperske puške u usta. Snajper ima cijev dužu nego ostale puške, a ovaj ju je skoro cijelu progutao. Nekad mi se znalo dogoditi da ostanem bez glasa pjevajući četničke pjesme; jednom prilikom, sjećam se, više od dva sata sam pred stražarima morao skandirati: "Kra-lje-vi-na Sr-bi-ja" Za vrijeme koje sam

proveo u Sušici nisam mogao zaspati. Ustvari, to nije bilo moguće: svaki čas bi ulazio neki od stražara i nasumice udarao po ljudima, složenima jedni na druge u mraku.

* * *

Zarobljen sam kod kuće, sa svojim ocem, sredinom maja. Obećali su nam da nas neće dirati, štaviše, rekli su: "Vašoj familiji se ništa neće dogoditi!" Dvije sedmice kasnije u dio grada u kojem smo živjeli došao je autobus u pratnji policije. Zatražili su da ponesemo samo neophodne stvari i požurimo na autobus – voze nas u Kladanj. Međutim, u Novoj Kasabi naišli smo na kontrolni punkt. Vojnik koji je ušao naredio je svim muškarcima da izađu. Autobus je zatim produžio. Stajali smo na livadi, gledajući za njim, unutra su bile naše familije, majke, sestre. Tri dana kasnije ponovo su nas iz Vlasenice dovezli u Kasabu. Bilo nas je 38, određenih za strijeljanje. Poredali su nas na livadi, nasuprot nas 12 vojnika i transporter. Za velikim mitraljezom poznao sam Željka Lukića, konduktera u gradskom autobusu, istom onom koji me svaki dan vozio u školu. Lažu da ljudima suočenima sa smrću cio život ne prođe pred očima. Meni je u jednoj minuti prošao cijeli moj život. Iz streljačkog voda se odvojio jedan od vojnika. Prišao mi je:

– Koje si godište?

– '75.

– Šta ćeš ti ovdje?

Uhvatio sam oca za ruku i odgovorio: "Ja sam ovdje s babom, neću da se odvajam od njega!"

"Hajd' bježi, šta ćeš ovdje!", kazao je, a onda me sa još četvoricom vršnjaka izveo iz stroja i odveo nas na mjesto odakle nećemo vidjeti stratište. Hodali smo kad se iza naših leđa začula pucnjava. Okrenuo sam se i, kunem se, možda sam to samo umislio, ali se kunem, vidio sam svog oca kako pada.

Enklava. Hladna i precizna, ova riječ označava sve razlike između nas, unutra, i njih, izvana. Mi Srebrenicu nikada nismo zvali tako, jer to nije imalo ama baš nikakve veze sa našom stvarnošću. Zvali smo je kazan, kraj svijeta, slijepo crijevo, valjda zato što su te riječi bile u skladu sa onim kako smo se osjećali. Ono kroz šta smo prolazili svaki dan bilo je nepristupačno ostatku svijeta.

Poslije rata potražio sam u nekom rječniku stranih riječi i pojmova definiciju enklave. Evo šta sam pronašao: u neki državni teritorij uključeno manje područje tuđe države; etnička, jezična ili kakva druga skupina odvojena od svoje glavnine; imanje odasvud okruženo posjedom drugoga vlasnika.

Stvarnost gradića pod trogodišnjom opsadom mnogo više liči na geto ili koncentracioni logor. Istina, poređenje sa getom također ne stoji: iz geta se ponekad moglo izaći, bar u početku, postojala je mogućnost slobodnog kretanja i izvan zidina. U enklavi nije bilo bodljikave žice, osmatračnica, naoružanih stražara i pasa, gasnih komora, kao u koncentracionim logorima. Njena granica se stalno pomjerala, nije bila stalna ili stabilna, a strah u kosti utjerivalo je saznanje da se uvijek pomjera u korist onoga koji je jači. Opasnost nije bila tako vidljiva kao u logoru, gdje je utjelovljena u namrgođenom stražaru u uniformi. Naprotiv, ljudi koje nismo mogli vidjeti odlučivali su o tome ko će živjeti, ne želeći znati ko su njihove žrtve, ne videći bolne grimase na njihovim licima, ne dajući im priliku da se pripreme.

Srpski topovi su bili predaleko od grada da bismo

ih mogli vidjeti, ali dovoljno blizu da se plašimo, da u svakom trenutku – bilo da smo u krevetu, da jedemo, sjedimo, hodamo, smijemo se ili razgovaramo – mislimo na parajući zvuk i smrt koju nose sa sobom brže nego što možemo misliti. Nije to bilo onako kao, naprimjer, u Sarajevu, gdje su granate satima znale padati svaki dan. Naprotiv, parale su nebo i padale u svom ritmu, onako kako, kada i gdje su one to htjele i kao da su dobile sopstvene navike, um i planove nezavisno od srpskih artiljeraca i njihovih cijevi.

Upravo su iznenadnost s kojom su padale, nenaviknutost ili otpor faktu da su postale dio naših života, odnosili najveći broj žrtava. Na malom trgu u gradu, zalijepljeni, tačnije zakovani šrapnelima za zidove obližnje zgrade i kioska, visili su ostaci žene ubijene u jednom od prvih mjeseci rata, dok se, s cekerom u ruci, vraćala iz mršave kupovine na pijaci. Hiljade ljudi su svaki dan prolazile istim trgom, a na komade njenog tijela koji su s vremenom istruhnuli niko se nije obazirao. Lakše smo se navikli na smrt nego na ono što ju je donosilo. Smrt je bila prihvatljiva, ali ne i strah od smrti.

Tu u malom parku između Robne kuće i Gradske kafane, dva knjiška primjerka socrealističke arhitekture i dva opća mjesta svakog bosanskog provincijskog gradića, ubijali smo vrijeme, prije i poslije jedinog, odnosno između dva dnevna obroka. Sjedeći na hladnoj betonskoj podzidi ili kratkim stepenicama koje su vodile ka kišom sapranim i od sunca izblijedjelim klupama u malom parku, promatrali smo široku ulicu, a na naše, dječačke i uplašene oči, raspadao se jedan i od njegovih ružnih ostataka formirao novi svijet.

Gledali smo da bismo se polako navikli na njega, prihvatili ga kao jedinu moguću stvarnost, sve dok nismo zaboravili da izvan okruženja u kojem smo se našli postoji i neki drugi svijet i prestali se mučiti pitanjima o njemu, zaboravljajući i da smo nekad imali neke druge živote. Zajedno smo zaboravljali na to šta propuštamo, na sve ono što promiče izvan zidova podignutih oko nas i bili toliko dobri u tome da smo na kraju počeli istinski prezirati vanjski svijet; živjeli smo u svijetu bez trajanja i izrugivali se dugovječnosti vanjskog koja je izgledala trivijalno, jer smo naučili da dugovječnost ne mora uvijek donositi iskustvo.

Gomila oko nas bila je preneražena time što je preko noći postala bezvrijedna i teško se mirila s tim, ne shvaćajući da jedino od toga kako brzo prihvati da se u novi svijet ne može ponijeti ništa iz starog, zavisi hoće li preživjeti. Stari svijet bio je nepovratno izgubljen, novim su vladali posljednji tipovi, kriminalci, bivši zatvorenici, korumpirani policajci...

Svaki dan smo se sretali tu, Mujo Džananović i ja. Obojica smo zakasnili na prvi čas prvog dana prve godine srednje škole. Upoznali smo se čekajući da završi čas i dežurni učenik otvori velika školska vrata koja se poslije prvog zvona nisu smjela otvarati; naredne tri godine, do početka rata, sjedili smo u istoj klupi, drugoj do vrata. Obojica smo izgledali stariji nego što smo ustvari bili, on se rano počeo brijati i bio je zarastao u gustu crnu bradu i za to što nismo bili na frontu, imali smo zahvaliti samo manjku oružja.

U park smo, kao po prećutnom dogovoru, uvijek dolazili nekako u isto vrijeme, nakon što bi neuspješno pokušavali odagnati glad manijakalnim čitanjem ili spavanjem. Bili smo u onom ranjivom i kvarljivom, ako hoćete, dobu kada smo tek otkrivali sebe sebi samima i jedni drugima; onda kada valjda formiramo prva mišljenja, kada se u nama bude prva osjećanja, kada svijet postaje čulniji nego što je do tada bio.

Mujo je bio šutljiv tip, rijetko je progovarao i ne znam da li sam ga ikad vidio ljutog, a svaki njegov pokušaj da takav bude uglavnom me nasmijavao. Kada dobro razmislim, shvaćam da ga nikad nisam dobro poznavao, iako smo, barem je to bio moj osjećaj, dijelili skoro sve tokom tri godine škole i još tri godine rata. Niti on niti ja nismo, kao većina naših prijatelja, utjehu pokušavali naći u oporoj domaćoj rakiji koja je spaljivala stomak i uništavala mozak; barem ne u to vrijeme.

Kasnije, ja sam prvi počeo piti sa ostalima, samo zato da bih shvatio kako smo svi premladi da bi se na nju ikad navikli. Ali utoliko sam je žešće ispijao.

Neki su pušili svoje prve cigarete u životu: sporo motali duhan, koji se u najlonskim vrećicama mrvio u prašinu i lijepio za tamnim mrljama prošarane usne, prosipali više nego što bi stalo na papirić. Cigareta je išla u krug, brojali su dimove jedan drugom, ja sam bio omiljen u društvu jer tada još nisam pušio, otimali se za "bezec",

kraj cigarete koji je prljao prste.

Brzo smo učili: naš odgoj i inteligencija, naše vrijednosti, nisu vrijedili ni pišljiva boba i počeli smo se zadovoljavati otpacima, jer ništa drugo nismo mogli dobiti, a da pritom ostanemo ono što jesmo, da ne izgubimo sebe.

Mujina majka je dugo poslije rata živjela u blizini moje kuće u Sarajevu i svaki put kad bi je srela, moja se majka vraćala kući uplakana, govoreći mi iznova kako bi bilo lijepo da je posjetim. Nikad nisam smogao snage za to jer sam znao da bih se pred njom osjećao krivim: Mujo i ja smo bili isti i ne bih mogao, ponajprije sebi, objašnjavati odakle mi pravo da, za razliku od njega, iz te druge klupe do vrata izađem živ. Naše su slutnje bile iste, naše želje iste, strahovi isti, rijetke stvari u kojima smo tada mogli naći sreću iste, a ja sam se ipak izvukao.

On je nastradao u nečemu što smo očekivali, shvaćajući da će trebati dugo da i svijet u kojem smo se našli okonča, da nestane u eksploziji, bojeći se istovremeno, jer nismo znali da li ćemo preživjeti još jedan veliki prasak. Najgore u njegovoj smrti je to što je došla nakon godina pristanka na polovično postojanje, na to da nikad nećemo biti iznimni, da nećemo biti ono što nam je jednom bilo suđeno da budemo, jer jedino smo tako mogli biti sigurni da ćemo živjeti.

Srbi oko enklave su bili vlasnici naše budućnosti, bili smo vraćeni duboko u prošlost i znali da budućnost nije naša, da ćemo i ako preživimo živjeti živote s kojima nikad nećemo imati ništa zajedničko. Odrastali smo u poderanim džemperima, ukradenim cipelama, pantalonama donesenim iz pljačke nekog još-ne-zapaljenog sela, živjeli na posuđenom vremenu, koje su pojeli neki pokvareni zubi, na udijeljenom kruhu... I sve uzalud. Bili smo podjednako nebitni svima.

U godinama koje će uslijediti više nego dobro ću upoznati unutrašnje mehanizme gradske vlasti i shvatiti koliki je bio njihov doprinos općem beznađu i očaju u

koji smo zapali.

Ono što mi je uvijek bolo oči bila je sirovost tih ljudi, do tada anonimnih, jednostavnost s kojom je funkcionirao njihov vrlo jasno podijeljen svijet. Sve što sam uspio razabrati je da su još u prvim nedjeljama rata, u jednom selu pored Srebrenice, oni, na svojevrsnom plemenskom principu, međusobno podijelili uloge. Svaki od ljudi koji je na neki način bio u vlasti, bio je predstavnik nekog od "gospodara rata" u enklavi; svako od njih je, pak, imao svoje poimanje vlasti. Od samog početka rata, barem sam tako osjećao, enklava je bila pod svojevrsnom unutrašnjom opsadom koja je trajala sve do njenog tragičnog pada.

Plemensku prirodu te vlasti osjetio sam ponajbolje na sopstvenoj koži, početkom zime 1993. Bilo je to vrijeme kada je humanitarna pomoć u grad doturana iz zraka, nad gradom su istresali hranu; jedan od hiljada ljudi, koji je jedne noći u februaru 1993. čekao na brdima oko grada, bio je moj tetak.

Ubijen je, pred gomilom svjedoka, trčeći ka paletama koje su se prizemljile u blizini; kod kuće su ga čekali supruga i dvoje djece. Ubojica, koji je pucao pod izgovorom da je prošao preko njegove njive tražeći hranu, bio je rođak jednog od ključnih ljudi gradske vlasti. Policijska istraga nikada nije provedena, taj čovjek nikad nije uhićen ili osuđen za ubojstvo u nečemu što je bila jedna od uobičajenih demonstracija nedodirljivosti. Moja tetka i njeno dvoje djece vrlo brzo su evakuirani iz grada, nikada ne pokušavajući da to pitanje potegnu ni kada su stigli u Tuzlu.

Tri godine ću, skoro svaki dan, sretati ljude koji su spriječili istragu o ubojstvu mog tetka; sretat ću ustvari čovjeka koji je to učinio i bit će mi jasno kako se to moglo desiti. Te tri godine, koliko je Srebrenica trajala, bili smo vraćeni u prvobitnu zajednicu, zakoni nisu postojali, a vlast je bila utemeljena na međusobnim odnosima

moći. Svaki put kada sam sretao tog čovjeka, stomak mi se okretao od muke, ali se nikad nisam usudio da spomenem ubojstvo jer sam znao da to neće izmijeniti ništa. Njegovo ime ne vrijedi spominjati niti danas.

Sretao sam se svaki dan s njima i uviđao rastuće razlike između njih i stanovništva enklave. Nemoguće je tačno odrediti moment kada je njihova vlast postala svrha sama sebi, ali je jaz rastao, bio sve dublji kako je vrijeme odmicalo. Muka mi je pripala od predsjednika općine koji su se razmetali tvrdim, kartonskim pakovanjima *Marlbora* kupljenog od kanadskih, odnosno holandskih vojnika, dok su moji prijatelji i dalje u ružni papir motali ljuti, domaći duhan koji je štipao grlo i sagorijevao ostavljajući crni pepeo; neki od općinskih službenika su imali drskosti da voze automobile dok je običan svijet, tako slabo obuven, razdaljine od desetine kilometara morao prevaljivati pješice; njihove trpeze bile su bogate, čak i u uvjetima opće gladi, a moja nena je mogla samo skuhati soju.

Utoliko mi teže pada Mujina smrt i smrt svih dragih ljudi. Poslije svega toga, ništa više nije imalo smisla: ni smrt, a kamoli život.

Do jula 1992. glad je već postala središna tačka u životu svakog stanovnika enklave. Jeli smo jednom, rijetko dva puta dnevno. Grad je bio pun iscrpljenih ljudi, koji su dane provodili lutajući uokolo bez određenog cilja ili mirovali, dobuko zavučeni u hladovinu koju su nudili stanovi. Predvečer bi, sakupljeni u grupice, stajali pred zgradama i preglasno raspravljali uglavnom o onom što su čuli na vijestima.

Što su gladniji i iscrpljeniji bili, rasprave su bile glasnije; što su beznadniji bili, argumentacija je bila žučnija, kao da su htjeli nadomjestiti osjećanje nemoći koje je preovladavalo. Onda bi se ponovo vraćali u kuće da provedu još jednu dugu noć čiju će tišinu prekinuti iznenadni noćni artiljerijski napad ili glad, koja se javljala tako snažno da joj se nijedan san, ma kako čvrst, nije mogao oduprijeti.

Doručak, ručak i večera bili su privilegije rijetkih, ljudi koji su najbliže gospodarima rata i nove kaste ratnih profitera koja se već počela formirati u gradu. Režim gladi, koji je podnosio obični svijet, podrazumijevao je jedan obrok dnevno, nikad dovoljno velik da se glad utoli, obično u podne.

To smo još uvijek po navici zvali ručkom, odbijajući da se povinujemo novim uvjetima, kao da smo barem u jeziku htjeli zadržati ono što smo bili sve do jučer; drugi put bismo jeli kasno navečer, što je moguće kasnije, stavljali, ako smo imali, pokoji zalogaj u usta, ali i pored toga smo svako jutro ustajali gladniji nego što smo zaspali i iscrpljeniji nego ujutro prethodnog dana. Dani su s ljetom

postajali sve duži, predugi, a zalazak sunca nije bio poziv na večeru; najteže je bilo poslijepodne, glad se pretvarala u bol, nalik grču u stomaku, bol koju se nije moglo odagnati. Poslije rata u Sarajevu sam upoznao mladića iz Foče koji je rat proveo u Goraždu, također opkoljenom tri godine, i zajedničkom računicom došli smo do prilično pouzdanog zaključka da smo tih godina dnevno dobijali manje kalorija nego zatočenici Staljinovih gulaga.

Svi su se pretvarali da ne primjećuju kako se svaki naredni dan sreću mršaviji nego prethodnog. Bili su tamniji, sa lica se gubila prirodna boja i naprosto su svi postajali isti, beskrvni i gotovo bezlični, sve više ličeći jedni na druge. Na kraju su svi postali isti: ista siva boja naborane kože, podočnjaci, izmoreni pogled. Ali, razgovarati o hrani bilo je ispod časti. Rijetka čorba ili ponekad posljednje rezerve graha bili su na jelovniku. Poslije toga više nije bilo ništa.

Dok je izbjeglice u gradu morila glad, seljani iz okoline Srebrenice, manje-više, nisu je niti osjećali. Nastavili su obrađivati njive ne obazirući se na novopridošle, osiromašene i izgladnjele ljude koji su preko noći ostali bez svega za što su radili cijeli život. Usput su još samo dobacivali: "Što se niste branili!" Kada je glad postala neizdrživa i kada su oni koji su bili njene najveće žrtve iz dobro skrivenih zavežljaja počeli izvlačiti i posljednje, davno ušteđene njemačke marke i porodični nakit da kupe hranu, seljani su to koristili da zarade.

"Dao sam vjenčani prsten za nekoliko kilograma paprike", kazao mi je stariji poznanik. Nije bio jedini koji je posljednje što je imao založio za malo brašna ili nekoliko jaja i mrvu sira. Vojska njemu sličnih je krstarila selima: neki su prosili, drugi trgovali ostacima svojih života. Ubrzo je uspostavljeno čudovišno tržište na kojem se najčešće mijenjala roba za robu, jer skoro niko više nije vjerovao u novac.

Trgovci su mijenjali cigarete i šibice iz preostalih

prijeratnih rezervi za krompir ili brašno. To ljeto se za jedno pakovanje šibica moglo dobiti desetak kilograma krompira ili desetak jaja, kilogram sira, ponekad. U jednoj prilici sam za jednog od gradskih trgovaca, za procenat zarade, prodavao šibice po okolnim selima. Hodajući od jednog do drugog sela primijetio sam da je glad u potpunosti izmijenila moj karakter; od dječaka koji je prije rata bio stidljiv i povučen, postao sam agresivan i surov; od sedamnaestogodišnjaka koji bi se zamrznuo pred pogledom djevojčica iz razreda, postao sam skoro beskrupulozan. Prepao sam se onog što sam vidio, ali sam jednako brzo shvatio da je to pitanje opstanka.

– Hoćete li kupiti šibice?

– Koliko koštaju?

– Jedno paklo – deset kilograma krompira.

– Skupo ti je to.

– Pa šta je skupo, imaš na njivi deset tona, a ne možeš odvojiti deset kila. Al', šta me briga, ti ćeš sjediti u mraku, rekao sam jednom od seljaka koji je tog časa upravo vadio krompir iz njive. Nekih sat vremena kasnije vratio sam se istim putem, s teškom mukom tegleći vreću krompira, koju sam dobio od nekog drugog. Seljak me vidio izdaleka, izašao na put i rekao da će kupiti paklo šibica za deset kilograma krompira.

– Sad je skuplje: petnaest, odvratio sam.

– Eh, sad pretjeruješ.

– Dobro, dvanaest i niti grama manje.

– U redu, veli seljak i naređuje supruzi da "odoka" natrpa u vreću dvanaest kilograma.

– Nema "odoka", rekao sam i iz džepa trijumfalno izvukao ručnu vagu.

Nakon što smo potrošili sve rezerve bijelog brašna, ubrzo smo prešli na crno, zatim kukuruzno, da bi na red došla zob koja se nikad nije mogla samljeti dovoljno dobro pa je, osim što je bila gorka, parala izranjavano grlo; u vodenicama se mljelo i kočanje i lijeska.

Kada je u martu 1993. general Phillipe Morillon stigao u Srebrenicu, ponuđen mu je kruh od lijeske ne bi li se uvjerio kako i od čega Srebreničani preživljavaju. Nakon što je okusio komad hljeba, kazao je, pomalo postiđen, da je "zdrav, dobar za probavu".

Mjeseci su prolazili sporo, ali gradska je pijaca bila užurbana i bučna kao i prije rata. Činjenica da nisu mogli krenuti nigdje dalje sa svojom zaradom, nije nimalo zbunjivala trgovce. Nakon kratkotrajnog pokusa sa prodajom šibica, nikad više nisam dobio priliku da isprobam snagu svog karaktera. Danas mi je drago da je tako, jer ne smijem ni pretpostaviti u šta bih se pretvorio. Ali, sve to vrijeme padali smo sve niže i niže, i do zime više nije bilo ničega što nismo bili u stanju uraditi za komadić kruha.

Odnos u vrijednosti najvažnijih artikala kojima se trgovalo u gradu na najbrutalniji način diktirao je rat, odnos snaga na frontu. Do marta 1993. Srbi su nadirali preko granica enklave i u grad su, sa svim što imaju ili što su stigli ponijeti, počeli pristizati stanovnici okolnih sela. Sa zavežljajima na leđima ili prnjama nabrzinu potipanim u konjsku zapregu, dolazili su vodeći sa sobom i stoku s kojom nisu niti imali kuda.

Ostali su bez zemlje i bez žetve, a stoku koju su poveli su nakon nekoliko dana morali zaklati i na gradskoj tržnici zamijeniti za kukuruz. Prvih dana odnos je bio jedan prema jedan, ali sa svakim srpskim napadom i svakim novim spaljenim bošnjačkim selom cijena mesa je padala. Za kilogram kukuruza se nakon nekoliko sedmica dobijalo i po tri ili četiri kilograma mesa.

Bilo je teško gledati ih kako ulaze u grad, sa konjskim ili volovskim zapregama, sa porodicama, djecom manje ili više pažljivo zamotanom u krpe koje su ih trebale zaštititi od zime. Neki su suosjećali s njima, drugi su pak govorili da su dobili ono što su i zaslužili, ali njihov dolazak je značio da se i opasnost približava, pa čak ni potonji nisu imali vremena za likovanje.

Radio sam za UNMO (United Nations Military Observers) već nekoliko sedmica, možda čak i mjeseci, kada me danski policajac kojem ne pamtim ime zamolio da mu prevedem dnevni izvještaj koji su oni (oni su u ovom slučaju United Nations Civilan Police) svakodnevno dobijali iz srebreničke policijske stanice.

Kako UNCIVPOL nije imao svog prevodioca, postalo je pravilo da prevodioci ostalih UN-ovih agencija povremeno rade i za njih. Nakon što sam preveo izvještaj, on je u znak zahvalnosti iz velikog kofera koji je držao u svojoj sobi izvukao karton cigareta, sjećam se, bio je to *Kim* mentol, i pružio mi ih. Zbunjen, jer nisam bio naviknut na plaćanje – proteklo vrijeme radio sam za tri obroka dnevno i zbog toga se osjećao privilegiranim – iskreno sam ga upitao: "Šta će mi?". Bio sam tim zbunjeniji jer tada uopće nisam ni pušio.

Hladno mi je rekao: "Onda ih prodaj!" i ostavio ih na drvenom pultu u holu pošte. Gledao sam u cigarete i mislio o tome šta bih mogao uraditi s njima. Mogao sam ih prodati, ali to nisam htio; drugi izbor je bio da ih nekom dam, ali znao sam da će i u tom slučaju završiti na crnom tržištu; treća mogućnost bila je da ih sam popušim. To sam i učinio, znajući da možda neću sačuvati zdravlje, ali obraz sigurno hoću.

Krajem zime 1992. cigarete su dostigle nevjerovatnih 150, pa čak i 200 njemačkih maraka za jednu kutiju i uglavnom se pod tim pojmom podrazumijevala čudom preostala kutija "bijele", sarajevske *Drine*. Jedini preostali izvor cigareta za koji sam ja znao, zahvaljujući rođaku

koji ih je kupovao i preprodavao za jednog od bliskih suradnika Nasera Orića, prije srpske zimske ofanzive bio je izvjesni trgovac iz Gostilja, sela na putu između Srebrenice i Potočara. On je, kao nakupac, svaki put morao pod granatama ići do njegove kuće, obično čekajući da padne mrak kako bi se uopće usudio poći na taj put. Vraćao se kasno navečer ili sljedećeg jutra sa nekoliko paklica koje je zatim prodavao na pijaci, noseći novac čovjeku za kojeg je radio, ali pazeći da i njemu ostane najmanje jedna ili dvije kutije viška.

Oni koji nisu imali novce, na razne su se načine dovijali da se domognu duhana. Neki su ga tokom ljeta sijali u saksijama i držali na balkonima, svakog jutra pažljivo berući liske odozdo prema vrhu, sušeći ih na platama šporeta, a zatim, zelene ali sasušene, rukama mrvili u novinski papir. Oni koji si nisu mogli priuštiti ni to, pušili su lišće dunje, jabuke, podbjela, koprive, bokvice ili bilo koje druge biljke.

Sa dolaskom UN-ovih snaga cigarete će pojeftiniti. Cijena je još u prvoj sedmici spala na pedeset maraka za kutiju, da bi se s vremenom spustila na deset ili petnaest, u zavisnosti od vrste. Kanadski a potom i holandski vojnici su ih u kantinama kupovali za dvije marke po kutiji, prodavali za pet švercerima, a ovi za dva ili tri puta više malobrojnim stanovnicima Srebrenice koji su ih mogli platiti.

Dok su kanadski vojnici bili u gradu, na pijaci je u ogromnim količinama bilo *Playersa*, koji su oni najčešće pušili; najcjenjeniji i najskuplji bio je *Marlboro*, koji se također mogao kupiti od UN-ovih vojnika, da bi se ubrzo počele prodavati i cigarete za koje se znalo da dolaze s druge strane fronta. *LM* je stizao iz Žepe gdje su cigarete preprodavali za svaku trgovinu pripravni pripadnici ukrajinskog bataljona koji je bio raspoređen u toj enklavi, a *VEK*, *Bond* ili skoro zaboravljeni i neukusni *Partner* šverceri su kupovali direktno od Srba, na prelazu poznatom kao Žuti most.

Cigarete su u naredne dvije godine postale jedna od stvari oko kojih su se vrtjeli životi ljudi; koliko god da ih je bilo u enklavi, to nikad nije bilo dovoljno. Postale su jedna od dvije ili tri čvrste valute, u cigaretama se plaćalo i naplaćivalo, prodavalo i kupovalo. S gađenjem se sjećam trenutka kada mi je jordanski oficir, koji je u Srebrenicu stigao negdje u ljeto 1993, prišao i ispod glasa upitao da li mu mogu naći neku djevojku, platiće, veli, u cigaretama.

Rekao sam mu da mu ne mogu pomoći, da ne znam ništa o tome. Uspio je i bez moje pomoći; jedan od starijih dječaka koji su od trenutka kada je UN stigao u grad doslovno u svako doba dana i noći bili na ulazu u zgradu PTT-a pronašao je djevojku za njega; ne znam koliko je platio, ali znam da nije stao samo na tome. Kupovao je sve i svašta: stomak mi se prevrtao dok sam gledao kako za tri kutije cigareta od postarijeg sijedog muškarca kroz bodljikavu žicu uzima ogromni, mislim najveći zlatni prsten koji sam ikad vidio. Znao sam da on nije jedini, ali nisam, za razliku od nekih mojih kolega, htio da učestvujem u tome.

Ustvari, samo sam jednom prekršio obećanje koje sam sebi dao. Moj rođak koji je, ostavši sam u gradu kao i ja, počeo trgovati cigaretama, potražio me jedan dan na poslu. Stražar me pozvao sa ulaza i izašao sam van. Bio je vidno zabrinut, rekao mi je da je nekom ostao dužan novce, oko dvjesta maraka, i da će ga, a mislim da nisam htio ni slutiti o kome je riječ, u najboljem slučaju prebiti na mrtvo ime. Iz duga bi ga izvukao karton cigareta, za koji on nije imao pare.

"U redu", rekao sam mu, "dobićeš šteku cigareta, ali samo ovaj put." I pet-šest kilograma šećera, dodao je. Nisam znao šta će mu, ali sam i to obećao. Nekoliko dana kasnije, jedan od promatrača otišao je u Bratunac na razgovore; vratio se sa kartonom *Partnera* i pet kilograma šećera. Tu noć sam, iako me prethodnih dana mučilo to što sam prekršio jedini princip u koji se u tim uvjetima može vjerovati, da ne vrijedi zarađivati na tuđoj muci, lakše zaspao.

"Idemo u hranu", govorilo se prve godine rata, misleći na dugo putovanje iz Srebrenice u podrinjska sela, do neopljačkanih salaša i podruma u potrazi za preostalim mrvicama hrane. U Podložniku se svake noći, nakon pređenih desetina kilometara od grada, uglavnom šumskim putevima, okupljalo po nekoliko hiljada ljudi koji su pod okriljem mraka kretali na neizvjesno putovanje.

Put je vodio doslovno između srpskih bunkera, a hiljade ljudi ionako nisu mogle proći neopaženo. Na to putovanje su kretale cijele porodice: očevi su vodili sinove, muževi supruge, u nadi da će preživjeti i donijeti dovoljno hrane da potraje i zadugo ih poštedi još jednog sličnog poduhvata. Mnogi su, ipak, zauvijek ostali u srpskim zasjedama koje su, kako je vrijeme odmicalo, bile sve češće i uzimale sve veći danak.

Srbi su ih obično puštali da dođu do svog cilja, zatim na povratku, izmorene od puta i od tereta koji su nosili, dočekivali blizu linije razgraničenja. Dovoljno blizu da se pucnjava čuje u okolnim selima, ali predaleko da bi se bosanski vojnici na najbližim položajima mogli ili usudili priteći u pomoć. U noći su se, ispod zaglušujuće buke mitraljeza, ručnih bacača i zolja, mogli čuti i posljednji urlici izgladnjelih očajnika. U pravilu, među njima nije bilo vojnika, radilo se o nenaoružanim civilima, bilo je i žena, a ponekad i djece. Tek su poneki od njih sa sobom nosili pištolj ili ručnu bombu, za slučaj da "padnu u šake", što je smatrano sudbinom gorom i od same smrti.

Dugo se prepričavala priča o Seadu M. – mladiću kojeg sam poznavao otprije rata jer je njegova kuća bila

odmah uz autobusku stanicu sa koje je vozio školski autobus – kojeg su Srbi zarobili, a zatim, navodno, drogiranog i sa velikim krstom oko vrata, kao trofej vozali po Bratuncu, povremeno ga dovodeći na liniju razgraničenja i, dovikujući preko, pokazivali ga vojnicima u rovovima s druge strane. Tačno je da je Sead zarobljen u jednom od pohoda na hranu, ali se ne zna da li je, kao većina, odmah ubijen ili ga je zaista zadesila ovako okrutna sudbina. Međutim, ova priča, u koju sam sumnjao i tada, koliko i danas, sa svakim novim detaljem koji je dobijala šireći se među stanovnicima enklave, ilustrirala je ponajbolje u narodnoj uobrazilji svu okrutnost na koju su imali računati ako pomisle na predaju. Cijele porodice su nestajale na tom putu.

Moj komšija Šećo Mašić i njegova supruga su poginuli, oboje, ostavivši iz sebe dvoje djece – jedno malo starije od godinu dana, drugo rođeno na samom početku rata.

Taj, duži put korišten je do jula 1992, kada su snage iz Srebrenice zauzele Zalazje, selo sjeveroistočno od grada. Sačinjeno od nekoliko kuća, raštrkanih između dva brda, pretvoreno je u vojnu utvrdu i nalazilo se na znatno kraćoj ruti između Srebrenice i sela koja su predstavljala izvor hrane. Novi i kraći put je imao svoje prednosti: ljudi su odlazili i vraćali se za jednu noć, umjesto prethodnih dva dana, mogli su ponijeti više i mogli su se vraćati po više puta u toku jedne noći.

I pored toga bilo je to teško putovanje, i dalje je bilo 15 kilometara u jednom pravcu, predjelima u koje je ljudska noga i ranije krajnje nevoljko kročila. Na srebreničku teritoriju su se vraćali umorni, oznojeni i sa još nešto manje od deset kilometara pred sobom. Najviše što je neko ikad donio bilo je 62 kilograma kukuruza; vreću je na leđima, vezanu konopcima koji su mu se urezali u ramena, donio Hajrudin S., moj blizak rođak, čija je supruga par mjeseci ranije rodila kćerkicu. Prijateljima koji su ga

pitali zašto se toliko muči, jer to nije bio prvi put da donese više od pedeset kilograma, rekao je: "Moram kupiti mlijeko za dijete. A litar košta dva kilograma – kukuruza."

Nakon nekoliko novih zasjeda i novih pogibija, civili su konačno dobili vojnu pratnju, koja bi prvo raščistila mine na putu i pružala im kakvu-takvu sigurnost dok su nabrzinu sakupljali hranu. Zauzvrat su nešto od svog plijena ostavljali vojnicima. To je potrajalo sve do zime te godine, kada je skoro cijeli kraj oslobođen, ali je već bilo kasno: skoro sve zalihe hrane su bile iscrpljene, podrumi ispražnjeni, usjevi od prethodnog proljeća istrulili. Po hranu smo otada morali ići u srpska sela, a to je značilo nove borbe, nove bespotrebne smrti. Ali, taj žuti kukuruz nije bio samo hrana, bila je to valuta kojom se kupovao život.

Rano svakog jutra, dok se još nije podigla magla iznad uske srebreničke kotline, stotine ljudi penjale su se uz strmine iznad grada i svi su – odjeveni u prljave dronjke koje su na sebi imali i prethodno jutro, usmrdjele od osušenog znoja – nosili i sjekiru i uže. Cilj je bila šuma do koje se ponekad moralo doslovno verati, služeći se i rukama i nogama, da bi savladali litice i stigli na malu i golu zaravan.

Nisu zalazili duboko u šumu, štedeći snagu sjekli su prvo drvo na koje naiđu, vezali ga užetom i vukli nekoliko stotina metara; drvo se okretalo, zapinjalo za busenje, oštri vrh se zabadao u zemlju, tako da su ga sa velikim zadovoljstvom puštali da padne niz liticu. Polako bi se spuštali za njim, gazeći pažljivo kozjom stazom i drvo odatle, kroz grad, vukli kući.

Jedno od takvih jutara, dok sam obuzet sobom puhao u svježe rane koje je uže napravilo usijecajući se u dlanove, a drvo se, tupo udarajući u zid kuće u kojoj sam stanovao, zaustavilo u podnožju, nebo iznad mene se otvorilo. Bio sam siguran u to.

Eksplozija je bila tako snažna da sam uistinu počeo strahovati da je nešto u meni prepuklo od nje. U ušima je zvonilo i ja sam, uspaničen, potrčao nizbrdo, ne gledajući gdje i kako stajem, potpuno zaboravljajući da bih mogao slomiti vrat stanem li samo milimetar izvan staze ili nagazim na kamenčić koji bi mi se izmaknuo ispod noge. Trčao sam bez daha, nešto više od stotinjak metara nikad nije izgledalo duže, počevši da razaznajem zvuk aviona koji se zadržavao zastrašujuće dugo.

Zvuk se ponovio, da bi uslijedila nova i jača eksplozija, tako snažna da se zemlja zatresla, crijep padao sa krovova, a stakla ispadala iz prozorskih okana, jedna od onih za koju, gdje god da ste, mislite da je blizu. Ispostavilo se da je prva avionska bomba pala na kraju grada, više od dva kilometra daleko. Ali, druga je bila baš blizu, padajući u strminu nasuprot kuće, i zemlja se ponovo zacimala, još jače.

U podrumu do kojeg sam – ne znam ni sam zašto jer bio sam sigurniji u šumi izvan grada – u međuvremenu stigao, vladao je haos. Sestra i majka su se, vrišteći, stisnule uza me, ne znajući da li da bježe ili da ostanu tu gdje su. Crijep je i dalje padao, proizvodeći jezivu buku, izgledalo je kao da se kuća raspada dok je prašina izlazila iz svih ćoškova.

Hanifa Č., naša gazdarica, udarala je dlanovima po bedrima, odjevena u crvenu i preveliku trenerku, čas izgubljeno vikala "Vahidee!", dozivajući svog muža koji je bio dovoljno lijen da se ne mrdne usprkos bombama, čas "Kako ih nije sramota!", obraćajući se avionima. Sve se završilo brzo, za pet, možda deset minuta. Još uvijek drhtureći od straha, stupali smo iz podruma, uplašeno i ispitivački podižući glave, ne vjerujući da su avioni otišli. Ako je nešto bilo gore od šoka eksplozije i temeljnog straha za život, onda je to bila svijest da te od smrti dijeli tako malo, tek nekoliko minuta ili sekundi.

Napuštajući podrum razgledali smo po komšiluku, dovikujući se s drugima u susjednim dvorištima koji su radili isto to, pitajući jesu li svi živi. Ali nismo se usuđivali da se predaleko udaljimo od ulaza u podrum. Tek što smo se malčice sabrali, stigle su i prve vijesti o žrtvama. Jedini učinak napada, koji su izvela dva jugoslavenska MiG-a, bila je smrt žene i maloljetnog djeteta. Oboje, majka i sin, bili su svega nekoliko metara od mjesta eksplozije u trenutku kada je bomba pogodila beton školskog igrališta. Ono što je ostalo od njih lopatama je

sastrugano sa tla.

Tri sedmice kasnije uslijedio je novi napad. Avioni su bili precizniji, a piloti krvožedniji, gađajući centar grada. Dan uoči napada moja familija preselila se u stan u blizini pijace, u zgradi koja je stajala kao urezana u brdo. Ulaz u zgradu je od strme padine bio odvojen samo uskim i vječito hladnim prolazom, a baš tu su se zatekle moja majka i sestra kada su se avioni začuli iznad grada.

Magla se tek bila podigla, dan je bio vedar i oni su, bezbjedni u svojim aparatima, grad vidjeli na dlanu. Bio sam u stanu i potrčao, ovaj put niz stepenice, ka skloništu, kada je prva bomba već pala, a zgrada se opasno zaljuljala. Međutim, za razliku od prethodnih eksplozija, ovaj put se u zraku mogao osjetiti i oštar miris, a hodnik i stubište se ubrzo napunili tamnim dimom. Pomislio sam na majku i sestru koje su bile vani na česmi, ali nije bilo načina da saznam gdje su sve dok avioni ne odu.

Ljudi su stajali na stubištu, teško kašljali od dima, drugi trčali niz stepenice, treći se vraćali u stanove po zaostale članove familija. Prošao sam kroz metež, gurajući se između ljudi i ušao u mračni podrum: unutra se nije vidjelo ništa, ali se i u sveopćoj vrevi čulo glasno i uzbuđeno disanje. Sudario sam se s nekim u mraku i upitao, ne videći mu lice, da li zna gdje su moji. Majka je poznala moj glas i progurala se iz ugla podruma ka meni. I ona i sestra su plakale, sestra je izgledala neutješno dok mi je majka, u jednom dahu, ispričala šta se zbilo.

Njih dvije su, noseći kanistere vode, taman ušle u zgradu kada se bomba sručila pored zgrade. "Da je samo trenutak kasnije došao njihov red da napune kanistere, da su samo trenutak kasnije otišle na vodu, probudile se tog jutra, samo trenutak koji se tada mogao činiti nevažnim, obje bi bile mrtve", nisam mogao da ne pomislim.

Majka je u općoj uskomešanosti izgubila maramu, njena prosijeda kosa bila se rasula, lice zajapureno i crve-

no, što od uzbuđenja što od trčanja, a sestra je jecala držeći se za njene dimije. Drhtala je, kao i sva ostala djeca, gledajući naviše, u nas, tražeći zaštitu ili barem objašnjenje, a mi joj nismo mogli ponuditi nijedno.

Usprkos tome što su bombe pale u najgušće naseljeni dio grada, mrtvih nije bilo. Mi smo se ubrzo odselili i odatle na selo kod djeda, gdje smo ostali dva mjeseca, a avioni su još najmanje dva puta nad Srebrenicom istresali svoj smrtonosni teret. Bili su to mlaznjaci, koji su u brišućem letu prolazili iznad grada, uz strahovit prasak probijali zvučni zid, da bi u idućem preletu bacili bombe, i onda nestajali istom brzinom kojom su i došli. Munjevita brzina kojom se to odvijalo imala je za posljedicu da smo lakše podnosili te napade, ali smo se zbog toga osjećali i podjednako nemoćnim, toliko da nismo bili u stanju reagirati dok sve ne bi bilo već odavno gotovo.

Proživljavali smo ih, nikad istinski svjesni onog što se dešava, u nekoj vrsti opijenosti strahom. Užas prizora porušenih zgrada, ljudskih tijela samljevenih bombama, dubokih kratera "krmače" dopirao je do nas onda kada je već bio nevažan; najgore u svemu bila je činjenica da je nešto takvo moglo postati nevažno.

Nešto drugo nam je, naprotiv, davalo mnogo, i previše, vremena za razmišljanje. Njihov dolazak navještavalo je zujanje motora, zujanje zbog kojeg su i dobili podcjenjivački nadimak; "komarcima" smo zvali sportske ili poljoprivredne avione na koje su Srbi montirali mitraljeze i natovarili bombe. Kružili su iznad grada, ponekad i po pola sata, tražeći cilj, previše visoko da bi bili pogođeni. Kada su se negdje krajem tog ljeta pojavili prvi put, piloti su se drsko spuštali tako nisko, prelijećući iznad rovova ili kuća, da su im se mogla vidjeti lica.

Letjeli su sporo, natovareni teškim bombama, jednom, najviše dvije; osim iz Bratunca dolijetali su i iz Srbije, sa aerodroma na Tari i bombardirali naselja ili linije fronta u južnom dijelu enklave. Bombe, odnosno

mitraljezi, nisu bili najubitačnije oružje: bio je to zvuk koji se zabadao u mozak i nije izlazio iz ušiju.

Trebali su dani da se otresete tog zvuka koji bi se ponovo javljao onog trenutka kad legnete u krevet i sklopite oči, kad pomislite da je tišina oko vas apsolutna; i nikad niste bili sigurni da li vam se to samo čini ili se "komarac" stvarno pojavio negdje na horizontu, ali ga vi ne vidite.

"Bojleri", kako smo zvali njihove improvizovane bombe, bili su veoma razorni. Na našu sreću, nisu bili tako precizni, jer su bombe izbacivali sa velike visine i one bi obično eksplodirale na nekoj od prigradskih padina. Ali, jedna, možda i jedina koja je pala blizu cilja, zgrade srednje škole, naprosto je pocijepala zgradu nadvoje. Njen manji dio i dalje je bio uspravan, ali je od ostatka zgrade bio odvojen napuklinom u koju se mogla zavući ruka. Zašto su gađali baš tu napuštenu zgradu, zašto je najviše bombi palo oko nje, nije nam bilo jasno.

Trudili smo se da to protumačimo, pripisivali slučajnosti, ali smo moji prijatelji i ja ipak prorijedili svoje izlete u školsku biblioteku, odakle smo iznosili gomile knjiga. Sa sve većim strahom smo se šunjali, ulazeći kroz razbijene prozore ili gazeći po krhotinama stakla, po hodnicima i učionicama; prestajali smo disati na svaki sušanj i sa sve više poleta je napuštali, osluškujući nebo. Znali smo da odozgo ne dolazi ništa dobro za nas.

Čekali su svako jutro, u dugačkim redovima, i drhtali od zime, bez obzira na pol i dob, društveni položaj i bogatstvo, obrazovanje i odgoj. Njihove prošlosti su do tada već postale nebitne: stajali su, tapkali u mjestu da zagriju hladna stopala i čekali na svoj red, razgovarali međusobno iako su često bili potpuni stranci – premda ćemo u jednom trenutku svi znati jedni druge – dok su iz njihovih usta izlazili oblaci pare. Ponekad bi prošli sati prije nego što bi se za nekoliko koraka primakli ulazu u malu žutu zgradu u centru grada. Sa njenog krova dizala se velika, ogromna antena.

Neki su si, čekajući, pokušavali predočiti da će, vrlo brzo, onog trenutka kada oni uđu u jednu od tri sumorne prostorije u toj prizemnoj zgradi, zrakom početi putovati njihov glas. Odnekle, Bog sami zna odakle, sekund ili dva kasnije, krenut će glas njihovih kćeri, sinova, braće, supruga koji su napustili grad ili zemlju. Unutra je vladala vreva: ljudi su svaki čas ulazili i izlazili, iza vrata koja skoro nikad nisu mirovala, čuli su se dijelovi tuđih razgovora: "Almasa, čuješ li me? Kako vam je tamo, čuješ li me?"

Zatim bi iznutra izlazio muškarac, skrivajući suze ili se ljuteći na radio-operatera koji mu nije mogao dati više od pet minuta. Ulazili bi drugi i, radosni, stajali na začelje reda koji se već formirao i u maloj sobi. Operater na dotrajaloj radio–stanici, vojničke zelene boje, skrenuo bi pogled na sat, okrenuo se prema njima i pitao više da bude siguran, nego što bi zaista htio čuti odgovor: "Sad su Banovići na redu, je l' tako?"

Okrenuo bi se i započeo ono što se u njihovom, radioamaterskom žargonu zvalo "prozivanje". "Ovdje tango-alfa-siera-četiri, tango-alfa-siera-četiri, whiskey-bravo-dubrovnik, jesi li tamo?", pokušavao je nadglasati buku koju su ljudi pravili u sobi. Okretao je pozamašni crni točak na stanici, mijenjao "bandove" (oh, kako smo svi u to vrijeme vladali tom terminologijom: toliko nas se vratilo kući tužno i razočarano jer neki mostar-golf-charlie nije bio na "bandu"!), zavijajući zvuk najbliži zviždanju parao je uši, sve dok se sa druge strane ne bi čuo glas, za koji se nikad nije moglo pouzdano reći je li muški ili ženski.

– Tango-alfa-siera-četiri, ovdje sam, čulo bi se kroz smetnje.

– Jesu li svi kod tebe?

– Jesu, uzvratio bi glas s druge strane, hoćemo li početi?

Mladić razbarušene, preciznije rečeno nikad uredno počešljane plave kose, koji je operirao stanicom, upitao bi: "Je li kod tebe Fadila?" Otuda bi se još jednom, posljedni put čuo glas operatera: "Jeste, je li kod tebe Mirsad?"

On bi prišao, sjeo u rasklimanu stolicu, to bi vjerovatno učinila i Fadila, i uz kratko objašnjenje kako stvari rade, tipa "ovo pritisni kad govoriš i pusti kad slušaš", kazao jedno sasvim obično "Fadila, kako si?". On bi u idealnim uvjetima, kada nije bilo smetnji, kada se nije čulo zaglušujuće krčanje, a glas prolazio deformiran i izmijenjen, odgovorio isto tako. Pitanja su se uglavnom odnosila na to gdje su i kako žive, kako su djeca, roditelji, familija, bliža i daljnja rodbina.

Niko nikada nije kazao: "Volim te!", nikada tim žicama, prijemnicima i kablovima nije prostrujala nijedna otvorena izjava ljubavi; ali nikad i nigdje na jednom mjestu nije bilo više ljubavi nego u toj polumračnoj, sivoj sobi sa rešetkama na prozorima.

Ljudi su dolazili iz najudaljenijih dijelova enklave,

putujući danima, pješice ili na konjima, misleći kako će moći razgovarati sa svojom rodbinom. Mnogi nisu ni znali gdje se njihovi najbliži nalaze. Po dolasku u grad, razočarani su shvaćali da će morati da se upišu na listu koja je bila sve duža, najduža na svijetu rekao bih, dobiju termin i vrate se za sedmicu, dvije, ponekad i mjesec dana.

Trebalo je proći dosta, pa da radio-stanica postane dostupna svima. Na samom početku rata, u vrijeme masovnih deportacija, bilo je najvažnije doznati da li su njihovi najdraži živi. Ljudi su se okupljali pred zgradom pošte, dok su telefoni radili, ili pred "radio-amaterima" potom, i na dugačkim spiskovima ljudi za koje se pouzdano znalo da su stigli na teritoriju pod kontrolom Armije BiH, tražili imena svoje rodbine ili članova familije.

Oni su, ako su preživjeli april 1992, obično bili u Tuzli ili negdje u njenoj okolici, u prognaničkim kolektivnim centrima u Banovićima, Živinicama, Srebreniku, Gračanici itd. U slučaju da su napustili zemlju, moralo se čekati mjesecima, dok je nada da su živi bila sve slabašnija, da se i njihovo ime pojavi na spiskovima.

U međuvremenu, u jesen 1992, dok se bližila zima, postalo je moguće i razgovarati sa njima. Osiromašeni svijet bi, iz zahvalnosti, nakon razgovora radio-amaterima, mladićima koji su to omogućili, nudio sve što je imao. Davali su im hranu, iako je ni oni sami nisu imali, nerijetko je to bio i njihov posljednji nesuđeni zalogaj, a ovi je odbijali iako su i sami bili kost i koža. Seljani su bili izdašni: iz njihovih torbi virile su "vješalice" suhog mesa ili su kao poklone donosili jaja, sir, zaklanu kokoš.

Prognanicima bi se, dok su se trudili da ne bulje u bogatu unutrašnjost njihovih torbi, u ustima sakupljala pljuvačka. Zavlačili bi ruke u unutrašnjost svojih kaputa, tražeći smotuljak sa duhanom koji su platili možda i posljednjim novcima iz uštedevine, misleći kako su i oni, eto, ipak donijeli nešto, onoliko koliko su mogli. Ali, nastavljali su svoj unutrašnji monolog, da su ostali kod

svojih kuća, oni bi donijeli pečeno jagnje, ma kakvo jagnje, vola bi oni donijeli, supruge bi napravile velike džezve kafe i ujutro podijelile smrznutim ljudima, ah da su samo ostali kod kuća... A onda bi sa ulaza prozvali nekoga na vrhu kolone i oni bi se pomakli korak naprijed, još uvijek iza seljaka sa teškom torbom.

Umirali smo od gladi, ali je u zimu 1992. skoro postalo lakše podnositi manjak hrane, nego potpuni nedostatak soli. Hrana, tačnije ono što smo nazivali hranom, a između ostalog u to vrijeme jeo se i kruh od samljevene jabukove kore, odavno je postala nepodnošljivo bljutava. Soli nije bilo nigdje, čak ni na pijaci, na kojoj se moglo kupiti i žito i suho meso, ama baš sve... I hljeb i meso bili su neslani. Seljaci koji su dolazili u grad pričali su o svojim kravama i konjima koji su se ponašali kao divlji nakon što ih ne bi "osolili" duže od mjesec dana; sami sebi smo sve više ličili na životinje, kao da je so jedino što nas je od njih ranije razlikovalo.

Usred zime, iznenada, pojavilo se nešto što se u tom trenutku činilo najbliže spasu. Ko je i kako otkrio da se sirova i neprerađena so, koja se nekada posipala po zaleđenim cestama, može koristiti, nije mi poznato. Ko je i gdje pronašao prve neiskorištene, skamenjene grudve soli, također ne znam, ali je skoro svako nekako dolazio do njih. Crne i prljave, donosili smo ih kući u najlonskim vrećama, a zatim dugo prekuhavali prije nego što bi ih upotrijebili. Ponekad su bili potrebni sati da bi u ključaloj vodi nestao i poljednji trun prljavštine koja se sakupljala na površini vode.

Pažljivo se skidao svaki sloj, sipala nova voda, skidao novi sloj prljavštine i strpljivo čekalo da se na dnu šerpe, lonca, kazana ili čega već, pojavi tanka, ali kao snijeg bijela, osušena kora soli. Solili smo preostalu hranu luđački, kao da smo htjeli nadoknaditi sve one protekle mjesece, i ne znajući da se trujemo. Trovanje je možda

pogrešna riječ: u soli koju smo koristili nije bilo joda, što je izazivalo "gušavost", koja je za mene ostala enigma (znam tek da navodno ima neke veze sa štitnom žlijezdom), ali nekoliko takvih slučajeva je i zabilježeno.

Malo šta se promijenilo i kasnije, kada je sa proglašenjem "sigurne zone" u aprilu 1993. UNHCR počeo snabdijevati grad. U konvojima koji su stizali iz Beograda (tamo je naime bilo sjedište UNHCR-a za cijelu istočnu Bosnu, pa tako i za Srebrenicu) soli je uvijek bilo najmanje: radnici UNHCR-a su za svaki naredni put obećavali konvoj soli koji će riješiti sve probleme. Srbi možda nisu pouzdano znali šta se dešava u gradu, koliko je nestašica soli akutna, ali su svaki konvoj u kojem je bila veća količina soli vraćali sa ulaza u enklavu.

Općinski funkcioneri u Srebrenici bili su frustrirani, prijetili su humanitarnim radnicima, proglašavali ih srpskim špijunima, ali to nije polučilo nikakav uspjeh. Soli je bilo ustvari taman toliko da napetost zbog nestašice bude stalna, a cijena jednog kilograma na pijaci zakovana na 50 njemačkih maraka.

Nervoza vlasti nije bila motivirana jedino brigom za stanovništvo. Svima je bilo jasno da so koja se prodavala na pijaci može poticati jedino iz humanitarne pomoći, kao što je bilo očigledno da se ključni ljudi u općinskoj hijerarhiji bogate upravo iz preprodaje humanitarne pomoći.

Sve vrste borbenih djelovanja u Srebrenici su se zvale akcijom. Kada bi Srbi napali enklavu, onda se to, prirodno, zvalo napadom; međutim, kada bi snage Armije BiH, izlazeći iz enklave ili šireći njene granice, napadale srpska uporišta ili oslobađale nekada čisto muslimanska sela, to bi se zvalo akcijom.

Obično se unaprijed znalo i kada će koja akcija biti izvedena i koje će snage u njoj učestvovati i gdje će se odvijati, a na dugim sjedeljkama se sa velikom sigurnošću moglo pretpostaviti i tačno vrijeme početka akcije. U gradu bi dan ili dva prije zavladala nekakva čudna užurbanost, a vojnika je uvijek bilo više nego obično. Odlazili bi dan ranije, na otvorenim kamionima, pjevajući "Poljem se širi miris ljiljana", mnogi da se nikad i ne vrate.

Vojnici su se u borbi međusobno raspoznavali uglavnom po trakama povezanim oko ruku ili na ramenima, a boja traka bi se sa svakom novom operacijom mijenjala. Nakon završetka svako bi išao na svoju stranu, nije postojalo jedno skladište gdje bi bila odložena zaplijenjena municija ili hrana. Na papiru ustvari jeste, ali je uvijek bilo prazno jer su vojnici i civili koji su ih pratili u svaku akciju plijen nosili pravo kući.

Kako je prolazilo vrijeme, broj civila koji su pratili vojne akcije se povećavao, da bi s krajem prve ratne godine postao višestruko veći od broja vojnika. Strpljivo su čekali da padne prvi bunker ili da prvi srpski vojnici krenu u bijeg, a onda krenuli za njima, ponekad dok su se borbe još vodile, urlajući, lupajući u šerpe i lonce, sve u svemu dižući galamu od koje se ledila krv u žilama. Iz hiljade grla

bi se zaorilo "Allahu ekber!", i taj uzvik je pored toga što je plašio Srbe, stvarao i utisak o brojčanoj nadmoći. Ginuli su, mnogo više nego vojnici: žene bi, sa željom da ugrabe komad hrane više, ulijetale pravo u unakrsnu vatru, djeca se od avionskih bombi krila pod drveće, nenaoružani muškarci natrčavali na puščane cijevi.

Senada Mašića poznavao sam cijeli svoj život, odrasli smo skupa, on, njegov mlađi brat Sead i ja. Ljeta smo provodili na obalama Drine, lomatali se u trčanju za nogometnom loptom za što, u usporedbi sa Seadom, nisam imao nikakvog talenta.

Senad je, za razliku od brata, bio introvertan, povučen, šutljiv i pomalo bljedunjav i slabašan dječak. Kako smo odrastali, i naši putevi su se razilazili: oni su išli u školu u Bratunac, ja u Srebrenicu, obojica su bili prosječni đaci, ja sam uživao u svojoj štreberskoj reputaciji, oni su i dalje ganjali fudbalsku loptu, ja sam počeo igrati košarku.

Ali, ništa od tih razlika nije moglo ublažiti šok koji sam osjetio kada sam čuo da je Senad poginuo; tim prije što sam samo dan ranije, ali samo jedan dan, razgovarao s njim na ulici. Nisam znao da će narednog dana ići u Lozničku Rijeku, mjesto obilježeno za novi napad snaga iz enklave. Nije mi htio reći ili možda ni on nije znao.

Dva dana kasnije, koliko su vijesti putovale, čuo sam da je poginuo bježeći upravo od avionskih bombi, dok je na leđima imao vreću brašna; vreću bijelog, fino samljevenog, svilenkastog brašna, veliku kao cijeli njegov život.

One koje su u borbu ispraćale vojnike, njihove supruge, sestre i djevojke, prosipale su vodu onuda kuda su koji čas ranije prošli izlazeći iz kuće, da im sve ide kao što je otišla ta voda, zabrinuto učile dovu za dovom, iščekujući vijesti, koje kao da su uvijek stizale prije nego što bi ishod bitke zaista bio odlučen.

Da je pojedina akcija uspjela, znalo se po pucnjavi

koja bi se približavala gradu: preživjeli vojnici su šenlučili pucajući u zrak, dok bi oni koji nisu učestvovali u borbi, izlazeći na ulice da ih dočekaju, sumnjičavo vrtjeli glavama i prigovarali što troše municiju.

Vojni neuspjesi su u ljeto 1992. bili rijetki, ali i njih je, jednako pouzdano, najavljivala neprirodna tišina koja je obavijala grad. Mrtvi su sahranjivani na novim i brojnim grobljima uz tihi plač, ali teže nego mrtvima bilo je ranjenicima. Bez lijekova, bez mogućnosti da budu izliječeni, ležali su u bolnici, a doktori su se samo mogli moliti za njih. Bolnica je bila jedina zgrada u koju nisam ušao tokom godina stravičnog rata, naprosto nisam imao snage da podnesem zadah koji se širio čak i u njenoj blizini, zadah istruhlog ljudskog mesa. Doktori im nisu mogli dati ni najobičniju infuziju.

Prilikom jednog od brojnih napada na Zvijezdu, uzvišenje između Potočara i Bratunca, koje je ime dobilo po tome što ga je prije rata krasila ogromna crvena petokraka i Titov potpis izrezan u čeličnom limu, očajni brat jednog od ranjenika je ispred bolnice, uplakan, nudio kravu za infuziju. Jedno pakovanje. Niko nije izgledao zainteresiran za takvu trgovinu.

Ne postoji pouzdana evidencija o broju akcija, jer su planovi za mnoge vjerovatno nastajali odveć naglo i izvedene su a da nikad nisu prethodno stavljene na papir. Takvo što je, pretpostavljam, činjeno samo u slučaju velikih, za tamošnje pojmove grandioznih akcija koje su uključivale po hiljadu ili najviše hiljadu i pol vojnika.

Zapovjedništvo šarenila jedinica, čiji je najmanji zajednički sadržilac bio to što su barem formalno pripadali Armiji BiH, izbjegavalo je velike akcije, jer su one donosile velike žrtve, i bar u prvim danima rata koncentriralo se na mala, izolirana uporišta koja su se mogla osloboditi bez prevelikih naprezanja, donoseći dragocjenu municiju, naoružanje i hranu. Velike operacije uslijedile su tek početkom zime, kada je trebalo prehraniti

stanovništvo, a tamo gdje je bilo puno srpskih vojnika, pouzdano je bilo i hrane. Slobodna teritorija se širila i bilo ju je sve teže pokrivati, a Srbi su s druge strane shvatili da gomila slabo naoružanih i u dronjke odjevenih gerilaca prijeti da postane vojska.

U proljeće 1993. odlučili su se Srebrenicom, a tada se pod tim podrazumijevala teritorija koja se protezala skoro od Zvornika do Rogatice, pozabaviti mnogo ozbiljnije.

Žuti kamion otvorene prikolice zaustavio se u centru, na pijaci, gdje je uvijek bilo najživlje. Četvorica vojnika brzo su otvorili prikolicu i iskočili, a iz kabine su izašla još dvojica. Jedan od njih, plave, skoro bijele kose, koji je očigledno zapovijedao, izvukao je pištolj iz futrole i za trenutak zastao gledajući oko sebe. Divljački galameći, sa uperenim pištoljem, počeo je muškarcima koji su se tu zatekli naređivati da uđu u kamion.

Nije trpio neposlušnost, udarajući sve koji su mu se suprotstavljali. Njegovi pratioci bili su jednako brutalni, vjerno prateći svaki njegov pokret. Stariji muškarci izlazili su iz hladovine okolnih zgrada i vrteći glavom u nevjerici penjali se na prikolicu kamiona. Za desetak minuta prikolica je bila puna prepadnutih ljudi, kamion se upalio i iščezao u pravcu iz kojeg je i došao. Kasno poslijepodne tog dana svi smo znali, a da nam to niko nije morao reći, da su svi završili na frontu.

Tokom ljeta to se ponavljalo skoro svake sedmice: isti, žuti kamion se zaustavljao na najprometnijoj gradskoj ulici, vojnici su iskakali i hapsili sve koji su se tu zatekli, a potom ih vozili na front. Najčešće je to bio tih dana najvrući dio linije, u Likarima, selu sjeverno od grada, na brdu ključnom za kontrolu prometnice između Srebrenice i Potočara na sjeveru enklave.

Ono što se u zapadnoj štampi zvalo bosanskom vojskom i od čega su Srbi tako strahovali, u to je vrijeme u Srebrenici ustvari bilo nekoliko međusobno nepovezanih skupina. Njihov najmanji zajednički sadržilac bilo je neprijateljstvo sa Srbima, i s vremena na vrijeme zajednički

su napadale značajnije srpske ciljeve ili pružale jedne drugima pomoć u odbrani od srpskih napada.

Zbog takve organizacije ili, tačnije rečeno, zbog nedostatka organizacije, najveći broj stanovnika sposobnih za vojsku nije bio u vojsci, nisu postojali nikakvi regrutni spiskovi, dok s druge strane nije bilo oružja za one koji su se dobrovoljno javljali u vojsku. Popuna jedinica na frontu se skoro cijele 1992. vršila tako što je vojna policija, odnosno skupina siledžija koji su se tako zvali, kidnapovala u pola bijela dana ljude sa ulice, bez obzira na dob, u odjeći u kojoj su se zatekli, i sa uperenim oružjem tjerali ih na front.

To što niko nije znao čiju su oni vojnu policiju predstavljali, i ko ih je ovlastio da krše zakon, to već nije bilo bitno. Bez ikakvih obzira, ne govoreći im kamo ih šalju, ljude su slali u smrt. Ovi, pak, ne znajući kamo idu, bili su potpuno izgubljeni kada tamo konačno dođu.

Prestrašenima, kada bi jednom došli na front, drugi vojnici su u ruke gurali oružje i govorili: "Tamo su Srbi!", pokazujući u pravcu srpskih rovova. Držali bi ih obično po sedam dana, sve dok iz grada ne bi došao kamion sa novim ljudima pohvatanim na ulici, jednako uplašenima i izgubljenima.

Bilo je među njima muškaraca svih dobi, od dječaka koji još nisu bili punoljetni, preko onih u dvadesetim godinama, pa sve do ljudi u pedesetima koji se nisu znali odbraniti svojom starošću, nego su šutke prihvaćali namijenjenu im sudbinu.

Od svega nekoliko kamiona koji su tih mjeseci prolazili kroz grad, uvijek je bilo jasno koji je opasan jer se kretao nekako zloslutnije, pojavljujući se niodkuda iza Gradske kafane i sporo prolazeći pored Robne kuće, kružeći u potrazi za žrtvama. Muškarci su utrčavali u haustore, bježali u stanove; policajac koji je uvijek vodio tu akciju, mladić tankih usana, potpuno bijele kose i mrtvački blijede kože, trčao je za njima u zgrade, dajući primjer svojim ljudima. Oni su ga pratili, provaljivali vrata, pretresali stanove, preturali

namještaj, izvlačili ljude skrivene u ormarima ili ispod kauča i kreveta, zaključane u toaletima.

Sa ulice se ovaj mali rat prenio u kuće i stanove, stambene zgrade, koje su policajci temeljito pretresali, od podruma do vrha, ne zaobilazeći ni krov. Proganjani muškarci, koji su se uglavnom proklinjali zato što su rođeni kao takvi, ubrzo su pronašli novi način da izbjegnu tom lovu na ljude.

Umjesto da čekaju u zgradama, nadajući se da će ih racija zaobići tog dana, bježali su na padine iznad grada, obrasle niskim žbunjem, i odozgo promatrali paniku na ulicama, koja im je s te visine morala izgledati smiješno. Vojnici su i dalje tražili ljude u zgradama, hvatali ih na ulici i, ponižene, pred familijama, tjerali na kamion, a ponekad, zaneseni misijom, nisu uopće gledali koga tjeraju.

U jednom trenutku valjda je svima postalo jasno koliko je otimanje ljudi sa ulice kontraproduktivno: umjesto da se bore protiv srpskih vojnika, civili su se sada skrivali od bosanskih, izbjegavajući i front i vojsku koja ih tako bezobzirno tjera u smrt. Niko nije želio biti otjeran u borbu iz koje je imao mnogo veće izglede da se ne vrati; svi smo htjeli barem privid izbora, mogućnost da, ako ne sačuvamo život, barem sačuvamo obraz.

Vidio sam svojim očima kako to izgleda, nakon što je moj stric – pokupljen sa ulice – krvav i uplašen dotrčao sa fronta, bježeći u vrijeme jednog od najžešćih srpskih napada na taj dio linije. Sljedeći put kada se kamion pojavio u našem komšiluku moj otac je, da ja ne bih skončao na frontu, samo šutke pokupio svoje stvari i sam se popeo na prikolicu.

Tek krajem 1992, odnosno početkom 1993, barem je dio muškaraca, kako se to govorilo u žargonu bivše jugoslovenske vojske, "uveden u evidenciju". Neke od njih sam gledao kako pješače do linije, u grupama od po desetak, sa praznim ruksacima na leđima, u zakrpljenoj odjeći, zaliježući na putu kada bi iznad njih proletjela granata.

Došao si kući, umoran kao i uvijek kada si se vraćao sa fronta. Pješačio si skoro deset kilometara nakon što su ti ujutro, za doručak, dali komadić, ne veći od dlana, žute, skuhane tikve. Cijelu noć si bio u rovu, napeto osluškivao i grčevito stezao lovačku pušku. Imao si dva metka u cijevi i još dva u džepu. Da su Srbi napali tu noć, ne bi preživio. Nisi ni trebao da preživiš. Tvoja uloga se sastojala u tome da daš znak za uzbunu ispaljujući dva, pa možda još dva hica, prije nego što te ubiju, usamljenog na brdu, sa najbližim susjednim bunkerom udaljenim pedeset metara. Ali, oni nisu napali i ti si preživio sinoć.

Došao si kući, umoran kao i uvijek. Ona je pravila ručak. Ti si svaki put stizao na vrijeme da bi jeo. To te, kažu, pratilo cijeli život; gdje god da bi došao, u iznenadan posjet ljudima koje dugo nisi vidio ili navraćajući nakratko kod komšija, oni su uvijek postavljali stol. Halapljivo si gutao, vodeći računa o svakoj mrvici, kukuruzni hljeb, možda od istog kukuruza koji si prije rata onako nemilice sipao kravama u jasle. Srkao si vrelu vodu neodređeno bjelićaste boje i uzalud po dnu tanjira pohlepno tražio još jednu krišku krompira. Onda si prišao kauču, ona je sjedila na sredini, kleknuo si, možda te to podsjećalo na mladost, i stavio joj glavu u krilo. Imao si tek nešto više od četrdeset godina, ali kosa je već osijedila, a okrugla ćela na tjemenu je nezaustavljivo napredovala.

Djeca su već odrasla, bila su negdje vani kad si stigao. Svakako si volio da misliš da vas dvoje i dalje

imate pravo na svoje vrijeme. Nisi želio da gledaju kako ona izvlači češalj i počinje ga pažljivo provlačiti kroz tvoju kosu. Provukla bi ga polako, a zatim spuštala na stol, tražeći na njegovim gustim zupcima malene, sjajne uši, koje su još trzale svojim bezbrojnim nogama. Bile su nadute od tvoje krvi i bučno bi pucale dok ih je ona, na ivici stola, pritiskala svojim otvrdlim noktom. Iza njih bi na bijeloj površini ostajala samo mala, jedva vidljiva, krvava mrlja.

Svaki put je to trajalo dugo i svaki put si sa fronta, iz zagušljivih spavaonica, donosio gomile ušiju. Kada bi završila sa ušima, ostavljala je češalj i onda rukama, prebirući svaku dlaku, tražila gnjide, ubijajući ih u tvojoj kosi tako što bi ih stisnula između dva nokta. Ustajao si umoran, reumatična koljena nisu podnosila klečanje, ukočena leđa su te boljela. Ugrijao si vodu nasutu u lonac na šporetu, misleći na svog dječaka koji je i tog dana išao par kilometara daleko u šumu, oborio drvo, vezao ga užetom i dovukao, gurnuo niz strminu iznad kuće, dovukao strmim stepenicama na ulazu u dvorište, iscijepao i složio cjepanice uza zid kuće.

Kupao si se u mračnom kupatilu. Od svih mjesta na svijetu, razmišljao si, mrak najranije pada u Srebrenici; od svih kuća u gradu, u ovoj, od svih prostorija u kući, u kupatilu. Upalio si svjetlo, odnosno vrh krpe koji je virio iz posude sa naftom, i prinio je ogledalu.

Pogledao si rošavo lice, velike komade kože koji su visili ondje gdje je nekad bilo salo. Otvorio si usta i vidio svoje prorijeđene zube. Zavukao si ruku u usta, potražio klimavi požutjeli zub u gornjoj vilici i izvukao ga. Iz rupe koja je ostala iza njega nije potekla krv. Znao si da ćeš umrijeti.

Meals Ready To Eat. Mi smo ih još zvali i Meals Rejected by Ethiopians, u mračnom i ironičnom pokušaju da se šalimo na račun sopstvenog položaja. Nakon što su Srbi još jednom porazili svijet u proljeće 1993, i nakon što ostatak svijeta po ko zna koji put u trogodišnjem životu enklave nije smogao hrabrosti da nam pomogne preživjeti, američka administracija je započela snabdjevati enklavu iz zraka. Kako je operacija počela u vrijeme kada su Srbi još nadirali ka gradu u proljeće 1993, prve palete hrane pale su na njihove položaje koji su promijenjeni u toku noći. Bili smo ogorčeni na ljude koji su godinama odbijali da nam pomognu, iako smo bili na ivici nestanka, i kada su se na kraju odlučili na potez koji nije uključivao nikakav rizik, nisu ni to umjeli da učine.

Gledano odozdo, sa zemlje, stvari teško da su ikada bile gore. Hiljade ljudi sa bakljama su se noću kretale izvan grada, svako vodeći se instinktom ili tuđim nagovorom, jer nikada nismo znali gdje i kada tačno će hrana biti izbačena. Ono što je padalo zvali smo jednostavno i nemaštovito – paketi i, pažljivo osluškujući i smrzavajući se pored neke vatre, ostajali smo praznih ruku skoro jednak broj večeri. Nekada su avioni išli ka Žepi, nekada ka Goraždu, nekada se jednostavno nisu pojavljivali. Onda bismo se mi, pognute glave i razočarani, razilazili.

Onih večeri kada bi avioni istresli svoju kišu, okupljeni na brdima iznad grada, raspršili bismo se u raznim pravcima, trčeći za hranom, držeći čvrsto prazne vreće i ruksake u rukama, ili stiskajući držače dok su prazni mlatarali na leđima.

Zvuk bi se bližio polako i bio toliko snažan da se uopće ne bi čuli prvi fijuci ogromnih paleta; svi su bježali pod drveće, da bi zatim, nakon niza tupih, ali prodornih zvukova, koji su značili da su se palete počele prizemljivati, nastajao opći metež. Svi su jurili tamo gdje su mislili da su palete, ne vodeći računa o tome da li su sve pale, ponekad ustvari vođeni novim zvucima. Nekoliko ljudi je tako i poginulo: smrskani pod teretom više stotina kilograma teških paleta, koje su usto, kao da je neko tako htio, padale po najnepristupačnijim mjestima.

Valjalo je sačuvati glavu bauljajući noću po urvinama, a onda pronaći put i izaći iz šume, i nisam jednom na zadnjici klizio niz snježne padine, ne znajući kuda tačno idem i šta me čeka dolje; kada bih se zagubio u mraku, to je bio jedini način da se vratim natrag, jer sam jedino bio siguran u to da ću idući nizbrdo doći u grad.

Bio je to, na neki način, naš rat u ratu. Danju smo se borili protiv Srba, noću jedni protiv drugih, za svaki komadić hrane, jedno plastično pakovanje. Ljudi su po ko zna koji put gubili sve obzire, prelazili sve granice pristojnosti, još jednom gubili dostojanstvo. Borba za opstanak dobila je još jedan oblik.

Prijatelj, koji je nekako uvijek prolazio bolje od mene u tom noćnom lovu, jednu mi je noć ispričao kako je umalo ubijen, u pokušaju da se domogne cijele jedne palete hrane. On i još dvojica prijatelja su se našli na mjestu gdje je palo nekoliko njih, i u mraku pored jedne, još uvijek neotvorene, ugledali dječaka.

– Mali, šta radiš tu?, upitao je jedan od njih, tek da utvrdi šta se dešava.

– Čuvam paket, odgovorio je mali, sa osjećajem imanja misije u glasu.

– 'Ajde, bježi odatle!, povikao je ovaj, pokušavajući da ga zaplaši.

– Babo, ova trojica me diraju, zapomagalo je dijete.

Na to se iz mraka, nekoliko koraka iza palete, za-

čuo zvuk repetiranja oružja i njih trojica su, poraženi, ostavili dječaka pored njegovog plijena, znajući da otac nijednog trenutka ne bi oklijevao da otvori vatru da su oni napravili još samo jedan korak ka paleti.

Avioni su pakete ispuštali i pojedinačno, a računica je, pretpostavljali smo, bila ta da do hrane dođe što više ljudi, što je bilo sasvim tačno. Međutim, bio je to zamoran posao: uz pravi pljusak u plastiku zamotanih paketića hrane, ljudi su pohlepno rovili po snijegu, sakupljajući ih, ne dižući glavu satima. Ponekad, nakon obilne isporuke, i sam sam bio među stotinama koji su danima poslije hodali šumama i dugim štapovima prekopavali po snijegu tražeći one koji su bili preduboko ili na suviše skrovitim mjestima da bi ih pronašli odmah.

Kada danas kažem "paketi", uvijek prvo pomislim na one koji su padali prvih sedmica, hranu iz američkih vojnih rezervi. Za to postoji i još jedan dobar razlog: njih je uvijek bilo najlakše nositi, bili su to paketi od 12 obroka, čvrsto zapakovani i laki. Ubrzo je teret postao raznovrstan, avioni su počeli izbacivati i hranu iz zaliha britanske vojske (svojevremeno je neko pronašao britansko pakovanje keksa iz 1968), a potom kartonska pakovanja na kojima su uputstva za upotrebu bila na njemačkom, a zatim na italijanskom.

Nama je to bio jedini način da ih razlikujemo, i mjerimo ko je u međusobnom srazu ulovio više ili bolje. Američki paketi su u tom smislu bili najmanje cijenjeni, jer nisu bili raznovrsni; njemački ili talijanski su uvijek bili smatrani malom nagradom "za uloženi trud", jer su bili najbogatiji; britanski nisu bili ni u konkurenciji.

Suze koje mi naviru sa sjećanjima na to vrijeme ponekad prekine neki osmijeh, u mraku zabljesne poneka rijetka situacija koja me nasmije, presjek, tačnije, najsurovije borbe za opstanak, vječite bosanske zbunjenosti i neizmjerne sposobnosti trpljenja, koja i jedno i drugo i treće naprosto učini lakšim.

U moj komšiluk je rane 1993, u još jednoj najezdi izbjeglica na grad, iz okoline Cerske stigla četvoročlana familija. Tamo odakle su došli su također bili prognani ranije, negdje iz okoline Nove Kasabe – gradića na putu od Sarajeva ka Srebrenici – i to se najbolje vidjelo po tome što su svi, muž, žena i dvije kćerke, bili strahovito mršavi.

Kada je započela dostava humanitarne pomoći iz zraka, otac je svake večeri donosio onoliko koliko je mogao, kao i svi drugi. Jednom je prilikom za samo jednu noć, vraćajući se nekoliko puta u šumu, donio nekoliko velikih – od 50 kilograma – vreća bijelog praha za koji je, kao i svi ostali, bio uvjeren da je brašno. Njegova supruga pravila je narednih sedmica kruh od tog praha, i svi su se članovi familije jako brzo udebljali, a obrazi djevojčica se ponovo zarumenjeli.

Ne znam kako, ne znam ni koje je medicinsko objašnjenje, ali se na kraju ispostavilo da je tajna upravo u tom prahu od kojeg je njihova majka pravila kruh. Naime, nije bila riječ o brašnu, nego o – mlijeku u prahu.

Prvi konvoj humanitarne pomoći stigao je u Srebrenicu u decembru 1992. u pratnji snaga UN-a. S konvojem je stiglo i nekoliko novinara, kojima su Srbi dali rok da do podneva napuste grad ili će ga početi granatirati. Kada se kolona kamiona zaustavila na Učinoj baščи, pred velikom pekarom, s obje strane ulice sakupila se masa radoznalih koji su pristiglim novinarima i vojnicima izgledali upola manje egzotično i nevjerovatno nego oni njima.

Jedni u svojim dronjcima, drugi u toploj zimskoj odjeći, jedni blijedi, neuhranjeni i smrznuti, drugi rumeni i zadrigli, izlazeći bojažljivo iz svojih teško oklopljenih automobila. Stanovništvo se za ove pridošlice hvatalo kao za posljednju slamku, ali zaista posljednju, jer su u trenutku kada je ovaj konvoj stigao zalihe hrane bile skoro potpuno iscrpljene, i bilo iznenađeno, uvrijeđeno štaviše, što oni nisu pokazivali istu vrstu zanimanja za njih. Naprotiv, svi su se novinari sjatili oko Nasera Orića, neizbježnog u ovakvim prilikama, pokušavajući da dobiju dobar citat. "Neutralnost" je bila riječ dana, a dvojica britanskih tabloidskih novinara koji su razgovarali sa Orićem svakako nisu bili sposobni povući razliku između objektivnosti i neutralnosti.

U konvoju je bilo uglavnom brašno i velike konzerve paštete, koje su podijeljene nekoliko dana kasnije: jedan dio civilima, a drugi vojnicima spremnim za narednu akciju. Kruh umiješen od bijelog brašna bio je novost za oči, tolika da su boljele pri pogledu na njeg, i nenaviknuti stomak, ali to je trajalo vrlo kratko: tri ili četiri dana.

Narednih nekoliko mjeseci, sve do marta 1993, Srebrenica će ponovo biti usamljena, prepuštena sama sebi. Krvave borbe za grad vodile su se i dalje, a konvoji su kroz barikade ponovo počeli prolaziti tek početkom marta naredne godine. Džakovi brašna su istovarani, kamioni su jednu noć ostajali u gradu, a na njihovo mjesto su dolazili žene i djeca, koji su imali dovoljno sreće (bar se tako mislilo) da sljedeći dan napuste grad. Tek sa proglašenjem sigurnosne zone ustalio se dotok humanitarne pomoći.

Konvoji su dolazili jednom, dva, ponekad i tri puta sedmično, i s njima je stizalo sve, od brašna i, rijetko, soli, do soka u prahu i konzervi *Ikara*, odjeće, obuće, deterdženata, sapuna, a na trenutke i potpuno nepotrebnih stvari.

Kad bi Srbi htjeli unijeti napetost među domaće stanovništvo i izvršiti pritisak bilo na Srebrenicu bilo na vlasti u Sarajevu, konvoji danima nisu prolazili njihove položaje. Jednom takvom prilikom, nakon što skoro mjesec dana nije stigao nijedan konvoj, a rezerve hrane se ozbiljno smanjile, u grad je, bez najave, uz veliku buku, ušao konvoj od šest ruskih kamiona.

Potpuno očajan, sa prozora pošte gledao sam kako atmosfera u gradu istog trenutka postaje mnogo življa, i to se ponavljalo svaki put kada bi konvoj stigao: shvatio sam koliko smo ovisni o tim do nasumičnosti sve rjeđim isporukama. Ovaj put, pak, gomila ljudi koji su obično promatrali istovar pred magacinom u Robnoj kući, veća nego inače, doživjela je strašno razočarenje kada je otkriven njihov tovar: tone aluminijskog posuđa i sapuna.

Dobar dio pomoći bi već sutradan završio na gradskoj pijaci, štandovi bi bili natrpani sjajnim pakovanjima narandžastog soka u prahu ili velikim konzervama ulja, a vlasti su na to gledale blagonaklono. Ustvari, samo jednom je policija izvršila raciju i pohapsila preprodavce humanitarne pomoći.

Šef policije Hakija Meholjić je prijetio: "Sve ja pamtim, doći će vrijeme i da progovorim!", ali su trgovci ubrzo pušteni iz zatvora i sve se nastavilo po starom. U ljeto 1994. pred Općinom je izbio protest: ljudi su poimenično optuživali predsjednika Općine i njegove saradnike za krađu humanitarne pomoći, zbog čega su trpjeli oni. Istu noć, kolovođa je ubijen. Grad je zanijemio. Praksa je nastavljena: dio pomoći bio je podijeljen stanovništvu, drugi, kvalitetniji, završio bi na pijaci ili u privatnim skladištima gradskih funkcionera koji bi u centralnom magacinu izabrali količinu i robu koja ih je zanimala. Bilo je tu svega, za oficire, općinske službenike, njihove supruge i ljubavnice: od novih patika do *Levi'sa* koji bi zalutao u humanitarnu pomoć.

Sa konvojima su u grad, pod paskom humanitarnog rada, stizali i kojekakvi diletanti. Neki od njih su glumili špijune i kao takvi se predstavljali, drugi bili humanitarni radnici, treći željeli pomoći, ali nisu znali kako.

U jesen 1994. izvjesni službenik Međunarodnog crvenog križa, inače Švicarac, koji se Oriću predstavio kao radnik američke vladine agencije Omega Thor, poučavao je njegove vojnike bliskoj borbi, u jednom od spaljenih sela u okolini Srebrenice; umalo sam prsnuo od smijeha kada je iz džepa izvukao posjetnicu.

U proljeće 1995. dvije tek pristigle radnice Norwegian People's Aida su na redovnom sastanku međunarodnih organizacija, koji se održavao svako jutro, predočile sljedeću ideju: kontracepcija i seksualno obrazovanje stanovništva. One su bile spremne od svoje organizacije zatražiti pošiljku od nekoliko hiljada kondoma. Do tog doba ponovo su se počele širiti glasine kako ljudi umiru od gladi.

Nekoliko staraca u montažnom naselju u Slapovićima navodno je i umrlo, što nikad do kraja nije istraženo; ako je to i istina, za to sigurno najveću krivicu snose gradske vlasti, jer je tek s padom grada otkriveno

da su neki od magacina u gradu bili puni hrane. Kada je u julu 1995, nekoliko dana nakon srpskog napada, situacija već bila haotična, stanovništvo je provalilo u magacine koji su bili puni: sjećam se nekog starca kako je pognut na leđima s teškom mukom nosio vreću, pretpostavljao sam brašna, dok je neko drugi ulazio u magacin po novu vreću.

Vojska, ili ono što je važilo za vojsku, već je počela napuštati grad i ne mogu još sebi da vratim u sjećanje osjećaj izgubljenosti koji je prevladao mnome dok sam gledao te ljude kako iz hladnih skladišta iznose hranu, kao da kradu, kradu od smrti koja će ih brzo sustići.

U martu 1993. hiljade ljudi su napuštale grad u konvojima UNHCR-a. Natrpani u kamionske prikolice, jedni preko drugih, sa svom odjećom koju su posjedovali na sebi, uz nekoliko torbi u koje su trebali stati cijeli njihovi životi, kretali su na put od nekoliko stotina kilometara. Usput izloženi vrijeđanju i psovci srpskih vojnika i civila, na otvorenim i prljavim kamionima, napuštali su grad čiji se kraj naprosto mogao opipati i iza sebe ostavljali svoje najbliže.

U kamione su mogli ući samo žene i djeca do 18 godina, mada su se rijetki usuđivali izazvati sudbinu i odrasl(ij)u djecu poslati iz grada na taj način. Srbi su pažljivo pregledali kamione, često tjerajući sve da izađu, da bi ih nakon pregleda puštali da se ponovo popnu na visoke prikolice. Civili su ih u prolazu gađali kamenicama, dok se unutra vodila prava borba za opstanak: ljudi su bukvalno sjedili i ležali jedni na drugima, a nekoliko djece se do kraja puta ugušilo.

Vladala je panika i svako je htio dobiti, što je prije moguće, svoje mjesto u prikolici. Da bi evakuacija tekla što bolje, vlasti su to pokušale organizirati: svakom selu, odnosno dijelu grada, "dodijeljen" je jedan broj kamiona i samo žene i djeca odatle su mogli dobiti mjesto u njima.

Gužva je bila neopisiva i niko nije mogao biti siguran da će uspjeti porodicu "strpati" na kamion i donekle se osloboditi tereta, preteškog za ono doba. To je značilo ostati sam i biti sretan zbog toga, znajući da ste nekog svog sklonili na sigurno.

U općem haosu, padale su i prve žrtve evakuacije: lokalni komandant je ubio ženu koja se greškom našla na kamionu koji je on smatrao "svojim", bacajući je sa prikolice na smrznuti beton. U osušenoj mrlji krvi već narednog dana mogli su se vidjeti tragovi cipela: život je imao prednost nad smrću, a ljudi nisu imali vremena za suosjećanje.

Jedan od lokalnih prevodilaca uhapšen je pod optužbom da je primio mito da nekome "sredi utovaranje" na kamion. On je to poricao, ali policajac mu je, pretresajući ga, pronašao 200 njemačkih maraka u džepu. Tvrdio je da mu je neka žena naprosto gurnula taj novac u džep, ali je bilo kasno. U pritvoru je dobio poseban tretman: policajci su ga držali u samici i nemilosrdno tukli. Nešto iz zavisti, nešto jer su njegov čin smatrali gnusnim.

Evakuacija je i pored toga nastavljena: bilo je sve manje reda, a bunovne švedske kamiondžije, koji su prethodni dan dovezli humanitarnu pomoć i prespavali na parkingu ispred zgrade srednje škole, dodatno je zbunjivala i plašila naoružana straža pored kamiona u kojem su se budili. Vojnici bi se prvo pobrinuli za svoje familije, zatim za familije rođaka, prijatelja i poznanika. Jedni su žene i djecu podizali sa zemlje, a drugi ih prihvaćali u prikolici, sve dok u gužvi više ni sami nisu mogli stajati uspravno.

Nakon što je otac poginuo u decembru 1992, insistirao sam da majka i sestra barem pokušaju dobiti mjesto na kamionu. Moj jedini plan bio je da ostanem u gradu, uvjeren da ću se o sebi lakše starati sam znajući da su njih dvije na sigurnom. One su to tvrdoglavo odbijale, naročito majka, prekidajući naše česte svađe o tome da li trebaju ići napadima plača. I sam sam plakao, jer sam se najednom morao brinuti o njima – a one su bile sve što sam imao na svijetu – u situaciji kada su naši životi bili bezvrijedni, a sve troje potpuno nezaštićeni.

Na kraju sam ih ipak uspio nagovoriti da rano uju-

tro 31. marta zajedno krenemo ka gradu i, ako uspijemo da im pronađemo mjesto na kamionu, one će napustiti grad. Ako, pak, ne uspijemo, vratićemo se natrag i dijeliti sudbini ostalih desetina hiljada žitelja Srebrenice.

Sve se tog jutra desilo nekako prebrzo, nismo imali ni trenutka da razmislimo o odluci koju donosimo, što je u jednu ruku bilo dobro jer ne vjerujem da bismo je bili u stanju donijeti.

Kada smo stigli na trg ispred Robne kuće, raspitao sam se i saznao da su kamioni za nas izbjeglice iz Bratunca parkirani ispred zgrade osnovne škole, nekoliko stotina metara dalje. Krenuli smo tamo, i srećom koja se meni činila nevjerovatnom, provukli se između hiljada ljudi koji su tamo bili okupljeni do jednog od kamiona.

Na kamionu je bio Mevludin H., mladić kojeg sam poznavao, istina ne najbolje, ali je bio u istoj jedinici kao i moj otac.

Prišao sam do kamiona, i premda bi mi ranije trebali sati da učinim takvo što, bez oklijevanja sam upitao: "Mevludine, mogu li moji?"

"Mogu, nema problema, hajd' ih dovedi", odgovorio je on.

Majka i sestra su bile odmah iza mene, prvo sam na kamion podigao majku, a zatim sestru. One su mahale iz kamiona. Pogledao sam ih prije nego što sam krenuo, zatim se nakon nekoliko sekundi osvrnuo da ih vidim, vjerujući da bi to mogao biti posljednji put. Cerada je, međutim, bila spuštena i krenuo sam kući.

Ulice su klizave, zamrznute i teško je hodati. Na oči mi naviru suze i smetaju, ne smijem podići ruku da ih obrišem, prvi put u životu sam sam, ovo je prvi dan mog odraslog života, vidjet će me, plašio sam se. Suze koje su se nakupile u očima pomutile su mi vid i poslije nekoliko koraka pao sam na tvrdi led. Došao sam kući, koja ionako nije bila moja, nisam pozdravio nikoga, kuća je bila prazna, nisam imao koga pozdraviti, i bacio se na kauč na

kojem sam spavao, kauč neodređene boje, kupljen novcem zarađenim "na privremenom radu u inostranstvu", novcem zarađenim na gradilištu u Libiji ili Njemačkoj krasnih sedamdesetih, eh, na takav kauč sam se bacio koliko sam dug i počeo plakati, gušeći se u suzama.

Dvije sedmice kasnije već sam počeo raditi kao prevodilac, našao sam se na drugoj strani jedne sasvim drugačije evakuacije. Naime, UN je evakuirao teške ranjenike i ja sam kao prevodilac posljednjeg dana medicinske evakuacije radio sa doktorskim parom koji je vršio izbor.

Na ulazu ispred bolnice je, za školskim klupama, sjedilo dvoje ljudi u bijelim mantilima, oboje doktori: muškarac, kojeg ću brzo zaboraviti, i žena, kratke plave kose, koju ću jako dugo pamtiti. Našli su stolicu za mene i pridružio sam im se za stolom, ispred kojeg je stajalo nekoliko stotina lakših i težih ranjenika. Stajali su tu od ranog jutra čekajući na medicinski pregled.

Prilazili su jedan po jedan, razmotavali zavoje, pokazivali ucrvane rane, nastale od metka ili granate, otkrivali prelomljene kosti, naslanjali se na štake, drhteći stajali na jednoj nozi dok su pokazivali drugu rasparanu gelerima. Gledali su doktorki u oči, pratili njene ruke koje bi posezale za blokom bijelih papira, ispisivale dijagnozu, a zatim ih davala meni. Ja bih papirić predavao ranjenicima koji su bili dovoljno teško ranjeni, naginjući se preko stola i govorio: "Danas u dva na nogometnom stadionu!" Odatle su helikopteri sa ranjenicima polijetali za Tuzlu.

Mnogi su, odbijeni, plakali, neki prilazili meni, nudili novac, pozivali se na poznanstva, tražili spasonosni bijeli papirić koji će ih odvesti iz Srebrenice. Svima sam govorio da im ne mogu pomoći, da samo prevodim i da bi ih, da se mene pita, sve stavio u helikopter i poslao van. Bližilo se podne i pregled se također bližio kraju. Preostali ranjenici, koji nisu prošli na pregledu, odbijali su da odu

sa platoa ispred bolnice, nadajući se da će im se neko ipak smilovati.

Doktorka je imala još nekoliko papirića. Uzela je jedan, napisala nešto nerazgovijetno i pružila mi, kazavši: "I ti možeš ići ako želiš." Ustao sam od stola, prohodao kroz gužvu, dok je papirić pekao oznojeni dlan. A onda sam odlučio. Prišao sam čovjeku u masi, poznavao sam ga kao dalekog majčinog rođaka, i rekao: "Rifete, evo ti ovo!"

Nije mogao vjerovati, štulao je za mnom htijući da mi zahvali, odnekud su se pojavili i njegovi roditelji koji su također htjeli da mi zahvale, a meni je bila muka. Pripala mi je nepodnošljiva muka i samo sam tražio ćošak gdje ću moći da povratim, da ispovraćam utrobu, da povratim iz sebe sve što sam preživio i sve što sam vidio toga i prethodnih dana.

Demilitarizacija je riječ koja se uselila u naše živote u proljeće 1993. Dok je jedan, manji broj ljudi, smatrao kako je to fina riječ za predaju, drugi veći dio bio je uvjeren kako to znači kraj rata. Nismo imali predstave o tome kako je demilitarizacija trebala izgledati osim što je podrazumijevala da svi vojnici "predaju oružje ili napuste enklavu".

Naravno, niko nije imao predstave kako da to izvede, ali to već nije bio problem nakon što je u grad stigla kanadska jedinica pod zastavom UN-a. Na kraju smo povjerovali UN-u, prepustili se na čuvanje drugim ljudima, iscrpljeni borbom za opstanak, da bi postali sasvim pasivni, nesposobni da se ponovo počnemo starati o sebi, pomireni s tim da se odluke o našim životima donose izvan Srebrenice.

Dan nakon što su stigli u grad kanadski su vojnici u selima i u samom gradu napravili nekoliko punktova, iz predostrožnosti ih ogradili bodljikavom žicom i započeli sa prikupljanjem naoružanja. Niko se nije htio odreći svoj puške, i smiješno malo oružja završilo je kod Kanađana, staro, neupotrebljivo oružje i relativno mnogo ručno napravljenih pušaka. Kanadski vojnici su se kiselo smiješili, kao da su govorili: "Dobro, znamo da ste se jedva uspjeli odbraniti, ali nemojte očekivati da povjerujemo da ste se odbranili OVIM."

Radilo se o napravama sklopljenim od, recimo, komada vodovodne cijevi i obično većeg mehanizma za okidanje, čiji korisnik nikad nije mogao biti siguran da će i sam preživjeti otvaranje vatre. Na punktu u južnom dijelu grada, gdje sam živio, uz to oružje bilo je i još

nekoliko ručnih bombi i nešto dinamita.

Kao i svi drugi, pomalo iz znatiželje a pomalo naprosto zato što nisam imao šta drugo raditi, i ja sam to jutro bio među ljudima koji su se okupili oko kanadskog punkta. Kada mi je tu postalo dosadno, uputio sam se prema prijeratnoj vezionici, gdje je sada bila smještena većina kanadskih snaga. Unutar fabričkog dvorišta bilo je smješteno ostalo naoružanje koje su predale jedinice iz Srebrenice.

Gledao sam sa ulice, kroz bodljikavu žicu, oba tenka i haubicu kalibra 105 milimetara za koje nije bilo municije, transporter na kojem su bila montirana dva bestrzajna topa, za koji nije bilo ni goriva ni municije. Zatim ono što je bilo poznato kao "mali ve-be-er": helikopterski raketni bacač, postavljen na točkove i korišten kao artiljerijsko oruđe, te nekoliko pokvarenih "osa". Nisam mogao a da se ne sjetim ljudi koji su izginuli zarobljavajući to oružje, nečijih sinova i muževa, ljudi koji nikad nisu željeli ratovati, ali su upravo to platili svojim životima.

"Mali ve-be-er" zarobljen je u Sasama, još jednom rudniku u blizini Srebrenice, kao i transporter; tenkovi su bili zarobljeni u Podravanju, selu na zapadu enklave, i premda ta oruđa očigledno nisu mogla imati nikakav utjecaj na ishod rata, svi smo bili strašno radosni kada su protutnjali kroz grad. Njihova se vrijednost sastojala u tome da budu pokazani, da ih iscrpljeno stanovništvo vidi i još jednom povjeruje da je borba sa Srbima ustvari moguća.

Produžio sam do ulaza fabrike. Putem od kuće u meni je sazrela namjera da pokušam barem isprobati svoje skromno znanje engleskog i razgovarati sa nekim od vojnika na ulazu.

Putem sam se preslišavao i nakon najmanje pola sata koje sam proveo stojeći preko puta, konačno se usudio preći cestu i doći do male stražarske kućice na ulazu u fabriku. Stražar je bio iz Ontarija, moje poznavanje geo-

grafije uvijek je bilo relativno dobro pa smo, zato što se ja nisam usuđivao pitati za posao, razgovarali o jezerima u Ontariju. Površno smo ćaskali, on pomalo nije mogao da vjeruje kako neko u Srebrenici zna imena niza kanadskih jezera, mene čudilo šta on čudno nalazi u tome.

– Are you from around here?

– No, I am a refugee.

– Where did you learn English?

– In highschool. I saw a lot of movies in English, too.

Ne znam o čemu smo pričali kada je na kapiju stigao mali, zdepasti oficir, sa dvije kapetanske crte na ramenima.

– Captain, are we looking for interpreters? I think we have a guy here who speaks pretty good English.

Kapetan se zvao John Little, kazao je da njima (kanadskom bataljonu) ne treba, ali me je odveo u "pi-ti-ti", gdje su tražili prevodioca. Proveo sam prvi dan besposlen, lutajući polumračnim prostorijama pošte. Sutradan, rano ujutro, zatrebali su me da prevodim na sastanku između Nasera Orića i kanadskog zapovjednika.

Bio sam potpuno izgubljen. Soba se počela vrtjeti oko mene kada sam shvatio da uopće ne razumijem engleski koji je Kanađanin govorio. Di-em-zi, ej-pi-si, i još brdo američkih vojnih skraćenica koje sam prvi put u životu čuo izmakle su mi tlo ispod nogu u toj mjeri da je prevodilac kojeg su Kanađani doveli iz Visokog, gdje su ranije bili bazirani, morao preuzeti prevođenje. Crven i potpuno osramoćen napustio sam kancelariju i još satima nisam mogao doći sebi.

Očekivao sam da ću biti otpušten, ali sam tek nekoliko sedmica kasnije shvatio da nisam ni zaposlen, iako sam svaki dan radio. U tom času to je bila sretna okolnost jer bih u svakom drugom slučaju, izgubivši posao, imao velike izglede da koju godinu kasnije izgubim i život. Kada demilitarizacija više nikome ne bude značila ništa.

Međutim, i nakon što je sam proces predaje oružja okonačan, onakav kakav je bio, međunarodne trupe su vojne snage u enklavi nastavile tretirati kao da postoje. Sa oficirima onog što je prvo bilo 8. operativna grupa, a onda 28. divizija Armije BiH, održavali su redovne sastanke, tražili pomoć kad im je trebala, molili za ustupke, pretpostavljajući da u enklavi još uvijek ima više nego dovoljno oružja.

Pokazalo se da, koliko god oružja da je ostalo u rukama Srebreničana, to nije bilo ni potrebno ni dovoljno da grad ostane sačuvan.

I pored toga što je UN vjerovao kako je na snagu stupilo primirje, rat se nastavio mnogo nižim intenzitetom. Srpske snage su u pravilnim vremenskim razmacima upadale u enklavu i otimale ljude sa polja, snajperisali seljake dok su obrađivali njive, ubijajući najmanje nekoliko desetaka ljudi u naredne dvije godine.

S druge strane, u nekim selima na granici enklave žitelji su samo stotinjak metara od UN-ovih osmatračnica napravili svoje; naizgled dokoni mladići iz sela tu bi provodili cijele dane, ležali ne čineći ništa i promatrali srpske položaje. UN-ovi vojnici bi u svojim patrolama prolazili pored njih, zaustavljali se, pretresali ih tražeći oružje, ali uvijek bez uspjeha. Navečer, UN-ovi vojnici bi se zavukli u svoje osmatračnice, bosanski mladići postali bi još oprezniji, a Srbi izlazili iz rovova.

Nijedna se zajednica ne smije staviti iznad zakona koji određuju odnose među ljudima. Ne postoje okolnosti koje je mogu natjerati na to. Ili ipak možda postoje, kada je u pitanju biološki opstanak te zajednice? Nemam odgovor na to pitanje, ali znam da je ono što se obično podrazumijeva pod ratom u Srebrenici bilo jako prljavo, prljavije nego igdje u Bosni i Hercegovini. Srbi su nas tretirali kao životinje i mi smo se nakon izvjesnog vremena počeli ponašati kao životnje.

Nisu to bile dvije zajednice koje su vjerovale da je uništavanje neprijatelja pitanje sopstvenog opstanka. Ne, bio je to rat u kojem je jedna zajednica unaprijed bila osuđena na smrt.

Gradovi i sela oko Srebrenice u kojima su Srbi preuzeli kontrolu još na samom početku rata već su tad postali utvrde. Iz tih utvrda Srbi su izlazili, spaljivali bošnjačka sela, sve dok već do sredine maja više nije bilo nijednog u okolini Bratunca i dobrom dijelu Srebrenice. Rijetka netaknuta bila su ili prevelika za srpske snage, koje su još uvijek funkcionirale na teritorijalnoj osnovi, ili je u njima postojala neka manja skupina koja je pružila otpor. Tako je rat počeo.

Bili smo satjerani u grad iz kojeg su Srbi već odnijeli sve rezerve hrane, kojih ionako nije bilo pretjerano mnogo. Nismo imali izbora osim da umremo.

Zašto Srbi nisu prije zauzeli grad i pobili nas sve, ni danas mi nije sasvim jasno. Vjerujem da je to dijelom zato što su i sami povjerovali u svoju propagandu o de-

setinama hiljada pripadnika Zelenih beretki – paravojne formacije koju je prije početka rata u BiH formirala SDA – u Srebrenici. Podjednako važan razlog bila je surovost odgovora na njihovo nasilje, koja ih je morala iznenaditi.

Šta god bio razlog, nakon jula 1995. znam šta bi nam se dogodilo 1992. da u Srebrenici tada nije bilo šačice hrabrih ljudi.

Ali, zločin je zločin i jasno je da su neki ljudi koji su branili moj život počinili djela nedopuštena zakonskim i običajnim normama. Ne želim ih unaprijed osuditi, oni su nevini sve dok se ne dokaže drugačije; ne želim ih ni osloboditi krivice jer niti to mogu, niti je to moj posao. Želim samo postaviti jedno pitanje.

Da li je svaki zločin zaista zločin?

Do rata je to bilo beznačajno, bezimeno mjesto na putu između Srebrenice i Sasa, odakle se regrutirala radna snaga za obližnji rudnik. Ali, kao što to obično biva, nebitno i bezimeno, to selo postalo je tokom rata jedno od onih mjesta koje je u očima svih postalo simbol pa je za njega trebalo biti proliveno nesrazmjerno mnogo krvi.

Bilo je relativno blizu grada, dovoljno blizu da su ga Srbi odatle početkom rata mogli gađati minobacačima, ubijajući ljude dok su prelazili ulicu ili čekali u redu za vodu na Knjaževcu, jedinom gradskom izvoru.

Iz neba bi se prvo začuo slabašan pucanj, svi ćemo, možda pogrešno, naučiti da se to zove "dopunsko punjenje", granata bi dugo zviždala i kako se približavala zemlji bilo je moguće po zvuku razaznati da se okreće oko neke od svojih osi, parajući vazduh. Na mjestu gdje su granate udarale u beton ostajale su jedva primjetne rupe i snop ožiljaka od šrapnela koji su se širili u svojim smrtno koncentričnim krugovima. Lokve krvi širile su se ugrijanim asfaltom, kupile prašinu i osušene ostajale tu dok ih ne bi saprala prva kiša.

Beživotna tijela djece, koju su majke najčešće slale na vodu, žena koje su žurno i samo na časak napustile svoje kuhinje, još uvijek sa komadićima tijesta na rukama i krajem dimija utrpanim iza učkura, ležala su unaokolo. Tu, na gradskoj česmi, ubijen je moj školski drug, Adam Rizvanović, dječak kojeg pamtim po najsjetnijem pogledu na svijetu, koji je kao i ostali strpljivo čekao da uspe vode u bijeli prozirni kanister kojih je tih mjeseci bilo neopisivo mnogo.

Srpski vojnici sa Zalazja svakodnevno su podsjećali na svoje prisustvo, a cijena tog prisustva bila je sve viša. Visili su iznad grada, nismo se mogli kretati ni putevima u okolici koji su im bili na nišanu; bili su predobro naoružani, njihovi rovovi bili su preduboki, čistine na prilazu selu načičkane minama.

Naoružane skupine su tih mjeseci iz okruženja napadale srpske ciljeve. Nekada su to bile kolone kamiona sa srpskim vojnicima, drugi put su piratski upadi u sela u blizini fronta. Poslije svake njihove akcije sa Zalazja bi se, bez izuzetka, na grad sručila kiša granata. Bilo da su u zasjedi poginula petorica srpskih vojnika ili da su na nekoj čuki spaljene dvije usamljene kuće, grad bi obavezno bio kažnjavan.

Odmazda je neumoljivo stizala sa Zalazja, a granate su padale s neuobičajenom preciznošću, sa početkom svake ma i najmanje čarke i dugo nakon što završi. Što je granatiranje bilo žešće i intenzivnije, slutili smo da je njihov gubitak bio teži, a srebrenički mladići bliže ostvarenju svojih planova.

Ali, "mirni" dani su bili gori, uvijek donoseći više žrtava. Padala je jedna, najviše dvije granate za cijeli dan, kao po pravilu tamo gdje je gužva bila najveća, kuda su ljudi milili na iscrpljujućoj vrelini. Cjelodnevna tišina otupila bi njihove reflekse i ginuli su, slučajno stojeći na ulazu u zgradu, zadržavajući se još trenutak da doviknu i pozdrave poznanika preko puta, pričajući glasno da ne čuju huk koji se približavao, vjerujući da toga dana, eto, sve izgleda kao da ne bi trebalo biti rata.

Ujutro 30. jula 1992. snage iz Srebrenice napale su selo. Skoro svi koji su mogli nositi pušku, a pritom je i imali, krenuli su na Zalazje. Krajem dana pepeo na zgarištima kuća bio je hladan. Selo je napadnuto sa svih strana, a putevi presječeni. Iz Zalazja se moglo izaći, ali ne i ući: pomoć koja se uputila nije prošla dalje od zasjede postavljene na putu nekoliko kilometara od sela.

Naser Orić, kasnije sam saznao, lakše je ranjen tokom te akcije, od ručne bombe koju je na njega bacio srpski vojnik dok se spremao da uđe u jednu od kuća u selu iz kojeg je otvarana vatra. Orić i nekoliko njegovih vojnika su već bili pretražili prizemlje i spremali se pretrčati na sprat, kada se niz stubište dokotrljala ručna bomba, tačno među njegove noge.

Manje obučen, spretan ili manje hladnokrvan čovjek ne bi preživio, padajući kao žrtva sopstvenog straha. On se, pak, istog trenutka bacio unatrag, prema ulazu u kuću, i dok se još kotrljao, bomba je eksplodirala razasipajući stotine čeličnih kuglica. Veća bomba ubila bi ne samo njega, nego i njegove prijatelje koji su prošli sa malo težim ranama.

Ime tog seoceta urezat će nam se u sjećanje i po događaju koji se zbio nekoliko mjeseci kasnije, na najmračniji dan tokom tri godine koliko je enklava postojala, tako mračan da se činilo kako uopće nije svanulo. Četrdesetak vojnika, na čelu sa njihovim zapovjednikom Akifom Usticem, masakrirano je na ulazu u napušteno selo, na mjestu gdje put iz šume izlazi na proplanak po kojem su razbacane kuće.

Pronađen je samo kamion pun rupa od metaka i ugrušane krvi, pramenova kose slijepljenih krvlju i komadića kostiju. Srbi su na njih pucali iz pravoslavnog groblja sa obiju strana vijugavog puta. Niko iz kamiona nije imao vremena uzvratiti vatru, ispaliti jedan jedini metak, za tili čas bili su sprženi vrelim olovom. Njihovi leševi nisu pronađeni nakon što su prvi vojnici stigli u pomoć, nadajući se da bar još neko pruža otpor. Bio je to najveći gubitak koji su srebreničke snage ikad pretrpjele. Kada su poslije mjesec dana razmijenjeni, njihovi leševi bili su unakaženi, obezglavljeni tako da su ih familije prepoznavale samo po uniformama.

Srbi su tokom zime 1993. nekoliko puta pokušavali da vrate selo, jednom im je nakratko i uspjelo, ali do

demilitarizacije Zalazje je ostalo u sve manjoj enklavi. U tom selu bili su ključevi za ulaz u grad. Nakon demilitarizacije kanadske snage su na nekadašnjoj liniji razgraničenja postavile jednu od svojih osmatračnica i tu ostale sve do odlaska u zimu 1994. Holandski bataljon je odmah po dolasku napustio mjesto, iako je bio skoro pet puta brojniji i bolje opremljen od kanadskog kontingenta.

Nakon manje od pola godine srpski vojnici ušli su u prazne rovove, uzimajući u prividnom miru, pored hladnih i nezainteresiranih holandskih vojnika, ono što nisu mogli u ratu.

Bio je već šesti mjesec opsade: bili smo na ivici izdržljivosti, svaki naredni dan pomjerali granice za koje se još jučer mislilo da su krajnje. Budili smo se bijedni, u hladnim sobama sa najlonom na prozorima na čija su okna bila složena drva koja su pružala zaštitu od šrapnela granata; budili smo se izgladnjeli i ušljivi, bez želje, mnogo češće bez snage da se pomjerimo; bez porodica, sami i napušteni, poniženi, silovane prošlosti i zaklane budućnosti, poražene i porazne sadašnjosti; i nešto se slomilo u nama.

Protekle mjesece smo preživljavali napuštajući enklavu i idući po hranu, krišom noću posjećivali spaljene kuće i ugažene njive; nešto se stvarno slomilo, i bez razmijenjene riječi u zraku se osjetila odluka da se to okonča. Ljudi su umirali kao tati, noseći na mršavim leđima vreće žita. Bilo je u toj smrti nešto tako degradirajuće; prvo su pretvoreni u posljednje lopove, one koje obijaju salaše, a onda ubijeni.

Smrt od granate bila je brza, bez patnje, tijelo bi za jedan časak bilo raskomadano, koža izderana, kosti polomljene. A ovi ljudi su satima ležali i krvarili na šumskim putevima previjajući se, prije nego što bi pustili dušu.

U striktno vojnom smislu enklava je i dalje bila slabija, imala nesrazmjerno manje oružja. Tih zimskih mjeseci dobila je i jedno sasvim novo oružje, nešto za što niko osim nas nije znao: gnjev. Prokuljao je nakon svega i porušio brane obzira i morala, dvije stvari koje prve stradaju u ratu, dvije osobine koje žrtva prvo izgubi, ili ih se oslobodi jer su se ispriječile između nje i života.

Enklava se počela širiti kao mrlja mastila, po nekom sopstvenom rezonu i pravilima: nije u tome bilo nikakvog smisla i plana, događaji su nas pretekli i postali veći od samih aktera. Da li zbog toga ili uprkos tome, u borbama koje će se voditi od decembra 1992. do februara naredne godine srpski vojnici nisu imali nikakvih izgleda. Prvi put su za protivnike imali ljude kojima su tuđi životi bili važniji od sopstvenih.

Ne znam da li je i koliko među srebreničkim vojnicima bilo tako tipičnih za svaki rat, usamljenika bez igdje ikoga na ovom svijetu, koji su lijegali i ustajali sa željom da i sami brzo odu na onaj, ubijali hladno, proračunato, naplaćujući dug i brinuli se da svaki novčić bude isplaćen.

Ali, pouzdano znam da je mnogo više bilo drugih, također tipičnih, očeva i muževa, običnih ljudi koji su shvatili da više ne mogu i nemaju kamo bježati, da svoju djecu više ne mogu izložiti poniženju da roditelje gledaju kako plaču i još jednom prte torbe i idu nekamo gdje ranije nisu bili, ne znajući tačno kamo, ali znajući da neće biti dobrodošli. Oni su ratovali da prehrane familije, govoreći sebi i drugima, "Ma nek' poginem!", u borbu kretali sa sjekirom ili vilama na ramenu, bez ičijeg poziva.

Ako su prvi postojali, onda se bijes u njima do tada morao skameniti, otvrdnuti i oni su se morali okameniti s njim. Drugi su bili glasni, njihovi ratni pokliči bili su upućeni njima samima više nego neprijateljima. Bilo je među njima i marginalaca, tipova koje je rat izbacio iz kolotečine njihovog prijeratnog neprimjetnog postojanja i koji su oružje koristili da nadomjeste sve propuštene prilike. Ali, i jednima i drugima i trećima taj rat bio je nametnut i oni su se ponašali baš tako.

Bili su najčudnija vojska na svijetu, a šarenilo uniformi, oznaka i grbova govorilo je najviše o tome kako je nastala.

Zima je te godine došla rano i bila surovija nego ikad prije ili poslije. Hladnoća i glad koja paralizira

uzimali su danak veći nego granate. Groblja su se širila, a kad je na starim ponestalo mjesta, napravljena su nova. Svježe humke nicale su svaki dan, a šuma drvenih nišana je rasla. Navikli smo se na umiranje, ljudi su nestajali, gledali smo na to kao na jedno od općih mjesta ukupnog užasa i hladno primali vijesti da je neko koga smo znali, jučer se vidjeli s njim, ubijen.

Hrane, oko koje se vrtjelo sve, ama baš sve u Srebrenici, bilo je dovoljno u selima u dolini Drine. Ta sela sada su bila pusta, njihovi prijeratni žitelji pobijeni u aprilu i maju te godine ili prognani, mnogi od njih u Srebrenicu, ali trebalo je biti brz i preteći mrazeve koji su uništavali neobrane usjeve.

Sredinom decembra nepregledne mase ljudi pohrlile su za vojnicima koji su se uputili u tom pravcu. Hiljade nenaoružanih dobrovoljaca pridružile su im se, noseći municiju i hranu za njih. Kao i obično, nisu napadali najjača srpska uporišta. Snage iz enklave su ih, štedeći ljude, naprosto zaobilazile, presijecajući puteve i ostavljajući ih u poluokruženju; veze sa drugim mjestima bile bi prekinute, a Srbima otvoren prolaz kojim su mogli otići – samo vani.

Tako je bilo i ovaj put: rudnik u Sasama, naoko neosvojivo utvrđenje, izbjegnut je. Umjesto toga, vojnici su bili koncentrirani oko ranjivog i nebranjenog puta između Bratunca i rudnika. Od dvije skupine ubačene iza srpskih položaja, jedna je imala teži i važniji zadatak – da spriječi srpski pokušaj da priteknu u pomoć napadnutim ciljevima, a druga da ih iznenadi napadajući ih iz pravca iz kojeg su očekivali pomoć.

U gradu koji je odjednom opustio, još malo se pričalo o predstojećim borbama, a onda je zavladala tišina iščekivanja. Niko pouzdano nije znao šta se dešava, iz daljine, daleko iza brda, čuo se potmuli tutanj artiljerije, ali vijesti nije bilo. Poslije tri dana utihnuli su i topovi, sa fronta su počeli stizati kuriri, a novosti curiti.

Poraženim srpskim snagama preostalo je još samo da napuste Sase i cijelo je područje skoro do ulaza u Bratunac bilo čvrsto u rukama naših snaga. Oni su to i učinili: shvativši da pomoć neće stići, temeljito su uništili sve što nisu mogli ponijeti. Najteže borbe vođene su prvog dana: i jedni i drugi vojnici, nevični bliskoj borbi, međusobno su se toliko izmiješali da su u nekim trenucima, ne znajući jedni za druge, bili u istim kućama.

Mjesto u kojem je postavljena zasjeda bilo je pravo ravničarsko selo: kuće su u Voljavici bile velike i tvrde, gusto poredane sa obje strane puta. Skoro svi vojnici u zasjedi bili su baš odatle, poznavali svaki grm, svaku prečicu između prostranih dvorišta i svaki žbun duž obala rječice koja je kroz selo proticala i srpski vojnici, koje bi tamo gdje su to najmanje očekivali dočekala vatra, bili su izgubljeni.

Prevagu na njihovu štetu, barem prema onome što mi je ispričalo nekoliko učesnika tih borbi, donijela je između ostalih stvari i početna zabuna koju je izazvao Almas H., jedan od tri profesionalna oficira u Srebrenici. On je radio-stanicom zarobljenom u prvom srpskom naletu, skinutom sa ubijenog srpskog oficira, navodio njegove ljude tamo odakle se nisu mogli izvući, a oni su prevaru shvaćali tek kada bi bilo prekasno.

I on sam će poginuti u potonjim borbama u Skelanima, ali ta priča nikad neće dobiti svoj epilog. Navodno je još bio živ kada su ga Srbi pronašli u ruševinama zarobljenog ispod zidova srušenih u srpskom kontranapadu i odveli u zarobljeništvo. Njegovi roditelji i danas bezuspješno obijaju pragove raznih humanitarnih organizacija i komisija za nestale pokušavajući da saznaju šta se zaista desilo s njim.

Srbi su se i drugog i trećeg dana probali probiti do Sasa, ali su opet zaustavljeni u Voljavici. Na rječici koja je dijelila selo ukopali su se pripadnici najgladnije vojske na svijetu i nisu imali namjeru popustiti. Odatle, pa sve

do Bratunca, nije uopće bilo srpske odbrane, ali napad nije nastavljen.

Srpsko stanovništvo u gradu i okolnim selima zahvatila je panika, most na granici sa Srbijom bio je zakrčen ljudima koji su bježali u automobilima, traktorima, kamionima, pješice, noseći sve što mogu sa sobom. Izvještaji srpskog radija sa Pala koji sam tih dana slušao sa strašću – uvjeren da ću znati prepoznati poraz u tome kako su formulirali vijesti – vrvjeli su terminima kao što su "Alijini falangisti", "mudžahedini", "Arapi". Kao i uvijek u ovakvim situacijama, njihova verzija toka događaja bila je drugačija do neprepoznatljivosti.

Srbi su bježali, a u Srebrenici su svi bili opijeni time, otvoreno likovali, vjerovali da su, po prvi put, Srbi dobili ono što su i zaslužili. Vijesti koje smo slušali, o pokolju civila, pratili smo sa zluradošću.

Čak i da nismo mislili da je to srpska propaganda, naši su položaji bili toliko drugačiji da smo čak i zločin drugačije definirali. Radije smo vjerovali onima koji su učestvovali u borbi o tome kako su, kada je selo napadnuto rano ujutro, civili istrčali iz kuća miješajući se sa našim vojnicima i civilima. U toj mjeri, kažu oni s kojima sam ja razgovarao, da je bilo nemoguće napraviti razliku između srpskih vojnika koji su pucali iz kuća, naših vojnika koji su te kuće napadali, srpskih civila koji su iz njih istrčavali i naših civila koji su upadali u kuće dok je pucnjava još trajala.

Ali, i to se pričalo samo da bi se imalo pričati o nečemu, bez ikakvih simpatija za pobijene, bez tona samilosti i suosjećanja u glasu. Šta god da bilo, bila je to mrlja na pobjedi, inače čistoj kao suza.

Bio je to i pouzdan znak da smo sve sličniji Srbima, da sve više postajemo oni, odnosno ono što bi oni željeli da postanemo. Možda se to dogodilo ranije nego što je bilo ko očekivao, ali neminovno je bilo da žrtva, ali to je samo moje mišljenje, u ovim okolnostima, počne ličiti

na krvnika. Tada se nismo pretjerano bavili tim pitanjem: hrane je bilo i mogli smo narednih mjesec dana mirno spavati.

U januaru je srebrenička komanda – ime iza kojeg se krilo nekoliko ljudi sa različitim mišljenjem i interesima, ali približno istim brojem naoružanih ljudi – donijela odluku da napadne Kravicu. Jedino je to selo preostalo na putu između Srebrenice i Konjević Polja i Cerske – dva mjesta u drugoj enklavi u tom dijelu zemlje; u Cerskoj je bilo mnogo više hrane nego u Srebrenici i trebalo je nekako spojiti te dvije posude. Do tada se iz jednog u drugo mjesto putovalo šumskim stazama, ali se ni one nisu uvijek mogle koristiti zbog brojnih zasjeda.

Bosanski Srbi, bar oni u seoskim područjima, imaju običaj da na božičnu noć ispred kuće ostave komad pečenice: ako se do ujutro smrzne, godina će biti dobra, u protivnom – neće. Mraz je bio strašan tog jutra u Kravici, ruke su se lijepile za cijevi oružja, ali pečenica se nije smrznula.

"Muslimanske snage iz Srebrenice, otvarajući vatru iz pješadijskog naoružanja, ušle su jučer u Kravicu", izvijestio je srpski radio. Bila je to neuobičajeno hladna vijest, koja je manje ili više tačno sažimala ono što se dogodilo na božično jutro, 7. januara 1993. Nije bilo ništa iz onog zapaljivog rječnika, nije bilo pomena "mudžahedinima", "artiljerijskim napadima", ništa iz svakidašnjeg repertoara srpske propagande.

Činilo se da srpski oficiri nikako ne uspijevaju da shvate kako njihovi protivnici stalno primjenjuju jedan te isti šablon, tek ga prilagođavajući okolnostima. Ili, ako ga shvaćaju, da ne mogu pronaći pravi odgovor, jer su ponovo gorjeli kamioni, upućeni ka napadnutom selu, koje je mnogo lakše nego što se to očekivalo bilo pregaženo.

Mnogi seljani, koji se nisu uspjeli izvući na vrijeme, skrivali su se satima nakon što su borbe za selo bile okončane. Otkriveni u pljački koja je uslijedila bježali bi, pucajući po

pijanim vojnicima, koje je, izgladnjele, šljivovica brzo obarala. Jedan takav, bacajući ručnu bombu, ubio je sedmoricu vojnika okupljenih oko kace rakije.

Srebrenički civili su, ulazeći u tuđe kuće, podrume i ostave, nailazili na te očajnike koji su znali da nemaju izlaza i bili utoliko opasniji. I jedni i drugi su ginuli tu: ni jedne ni druge niko nije pomicao, ostavljani su da trunu, niko se nije obazirao na truhle leševe koji su ležali duž puta i između kuća.

Danima poslije napada žene i muškarci iz Srebrenice i Cerske vraćali su se u Kravicu, noseći sve što se moglo upotrijebiti. Selo je bilo temeljito rastureno: sve muslimanske kuće davno su bile opljačkane ili spaljene, a sada i srpske. Ništa nije sačuvano: uzimali su i ono što je bilo sasvim nepotrebno, čupali kablove iz zidova, prozore, skidali crijep, na konjska kola tovarili drvene krovne kontrakcije. Nakon što su ostali samo goli zidovi, opaljeni vatrom, sa tragovima čađi po kojoj se uhvatila tanka kora leda, mještani susjednih sela su u dokolici rušili i njih, obarali ih čekićima i satima, strpljivo, čistili ciglu, odvlačeći čak i nju.

Bio je to vrhunac nečega što su Srbi od samog početka doživjeli ne kao gubitak, nego poniženje. Njihov osjećaj sigurnosti, odnosno nadmoći, bio je rasturen u paramparčad. Prognani iz svojih domova na Božić, kao mi osam mjeseci ranije, na Bajram, iza njih kao i iza nas su ostale bogate i nenačete trpeze. Kruh je još bio vruć kada su prvi meci zazviždali iznad sela.

Slike iz prošlog mjeseca su se ponavljale: prelazi u Srbiju zakrčeni civilima, izmiješani muškarci koji su odbacili oružje sa ženama i djecom, svi u bezglavom bijegu. Novi val panike zahvatio je i zaprepašteno gradsko stanovništvo. Bratunac je bio napušten. Nastupio je čudan mir. Front je bio tih, srpska artiljerija umukla, dovikivanje između rovova prestalo. I jedni i drugi su čekali. Jedni sa zebnjom, drugi puni vjere. Jedne je tišina plašila, druge

umirivala. Jedni su razmišljali o grijesima, drugi o nepravdama.

Srebrenica je nakratko preselila na ulice, izmamljena škrtim zimskim suncem i primirjem; ulice su ponovo bile pune ljudi i svi su na umu imali isto, zažareni pogledi bili upereni ka Bratuncu. Tada, i nikad poslije, poželio sam da se vratim kući, tada je još bilo izgleda da pokrpimo ono što je ostalo od naših života, tada sam još dječiji naivno mislio da ću konačno završiti srednju školu, upisati fakultet i sustići vlastiti život, jer zaboga, rat ne može trajati dugo nakon toga. Ali, i ovaj put, zaglušenog žagorom općih očekivanja koja se nisu mnogo, ili nimalo, razlikovala od mojih, rat će me iznenaditi.

U takvoj atmosferi, krajem januara održano je nestrpljivo očekivano ratno vijećanje, koje je inače održavano uoči svake operacije. Nijedan prije ili poslije nije privukao takvu pažnju. Ni od jednog se nije očekivalo više, nijedan nas nije razočarao i koštao više. Najradoznaliji, a priznajem da sam bio među njima, od ranog jutra su šetkali ispred štaba, pošto se nisu mogli zadržavati jer bi to bilo previše upadljivo.

Željan da budem tu i saznam ishod, nisam obraćao pažnju na mraz koji mi je stezao stopala u napuklim cipelama, a tijelo ispod tanane jakne kočilo od zime. Sastanak, očigledno mučan, trajao je satima. Izlazili su jedan za drugim, osmjehujući se zadovoljno ili ozbiljni i namršteni. Zadnji je iz zgrade izašao, na brzinu ušao u auto, kao da ne želi da se suoči sa pogledima punim pitanja, Naser Orić. Premda je formalno bio komandant, on je prema svemu što sam uspio saznati o međusobnim odnosima unutar te vrlo šarolike grupe ljudi, bio "prvi među jednakima" i odluke, kakva je bila ona zbog koje su se jutros svi sastali, nije mogao donositi sam.

Istražujući šta se dogodilo na tom sastanku, saznao sam da je Orić ostao u manjini tražeći da ovaj put svi zajedno napadnu Bratunac koji je bio potpuno prazan i

nebranjen. Međutim, ostali komandanti – naročito oni iz južnog dijela enklave – usprotivili su se tome i naprosto ga ucijenili. Kazali su mu da će oni učestvovati samo u napadu na srpske položaje južno od enklave. Bratunac ih nije zanimao jer bi sa oslobađanjem prvog grada u dolini Drine, na samoj granici sa Srbijom, tok rata bio nepovratno izmijenjen. To bi, pak, dovelo u opasnost njihove male feude. I tako je donesena odluka da svi zajedno napadnu Skelane.

Skelani su bili na samoj granici, od Srbije ih je dijelio samo kratki most preko Drine, nekih četrdeset kilometara udaljeni od Srebrenice; to mjesto bilo je značajno i zbog hidrocentrale u Bajinoj Bašti, mjesta prekoputa, na desnoj obali Drine.

Krajem 1992. nekoliko bosanskih vojnika uspjelo se probiti do mosta u nakani da ga dignu u zrak u naivnom vjerovanju da će tako barem nakratko prekinuti pomoć koja je Srbima stizala otuda, ali ih je straža na mostu otkrila i prije nego što su postavili eksploziv. Skačući u hladnu rijeku, za dlaku su izbjegli pad u zarobljeništvo. I jedni i drugi ponašali su se otada kao da su zadovoljni onim što imaju. Srbi su nastavili u pravilnim vremenskim razmacima, a kako je vrijeme odmicalo sve češće i preciznije, gađati sela na južnom rubu enklave, ali se uglavnom na tome sve završavalo.

Kao što se i dalo predvidjeti, upad u Skelane je završio katastrofalno. Bio je to prvi ratni neuspjeh i trenutak koji je označio preokret. Nekoliko minobacačkih granata palo je i na srbijansku stranu rijeke, slučajno ili namjerno, što je bio povod, koji istina nije morao ni postojati, da se jugoslovenska vojska pokrene i pređe granicu. Tenkovi sa brane hidrocentrale gađali su padine iznad Skelana, temeljito i precizno razvaljujući kuće u kojima su bili bosanski vojnici, jednu po jednu.

Oni su se ranije povukli, ne mogavši da se zadrže u uskoj dolini rijeke, uz teške gubitke i ostavljajući iza sebe

ranjene i mrtve suborce. Borbe su potrajale do u noć, kada su se, pod njenom zaštitom, napadači povukli.

Naredno jutro, Srbi su u Skelanima temeljito pretresali jučerašnje ruševine. Ispod maltera i kreča izvlačili su leševe i bespomoćne, teško ranjene da bi ih dotukli metkom u potiljak.

Za to vrijeme civili iz Srebrenice su pretresali, zavirujući ispod svakog kamenčića, sela u okolini Skelana koja su u borbama dan ranije bosanske snage uspjele zadržati. Čaure ispaljenih granata bile su razbacane posvuda, topovi, svi bez zatvarača koje su srpski vojnici odnijeli sa sobom, stajali su neupotrebljivi, ukopani u duboke rovove. Ispred prodavnice sa rešetkama na prozorima po blatu razasute stotine srpskih, odnosno jugoslovenskih novčanica sa mnogo nula i dvoglavim orlom.

Ljudi su pristizali svakog časa i davali se na posao, ulazeći, ko zna koji po redu, u obijene kuće, a onda sliježući ramenima izlazili razočarani. Neki su kretali dalje, u druga sela, drugi, malobrojni, zadržavali se tu, nadajući se da će pronaći nešto što je svima promaklo ili previše umorni da krenu dalje.

Povelika skupina vojnika još je uvijek umorno ležala pored puta, sa oružjem složenim na gomili malo dalje od njih, i čekala kamione koji će ih odvesti natrag u grad. Njima se ovaj prizor gadio, mnogi su jučer izgubili najbolje prijatelje, nisu ih stigli ni ožaliti, a evo ovdje, na njihove oči, ljudi su pljačkali ovo bezimeno selo, ne obzirući se na to. Njihovi drugovi bili su u bolnici prepunoj ranjenika, bez izgleda da prežive, ali niko nije mislio na njih. Ležali su na mokroj zemlji, rezignirani, nadajući se da će kamion stići prije nego što izgube strpljenje.

Ono što se zbilo u Skelanima bila je najava našeg kraja, koliko neprihvatljivog, toliko i neizbježnog. Očigledno smo u nekom trenutku izgubili osjećaj za širi značaj onog što činimo, ne shvaćajući da smo postali tumor koji se opasno proširio i zato mora biti uklonjen.

U naredna dva mjeseca Srbi su povratili svaki pedalj teritorije, polako, ali sve čvršće stežući obruč oko enklave. Uskoro je krenula i njihova zimska ofanziva, padali su zaredom Cerska i Konjević Polje, pala je i Kravica, sela oko Skelana. Bili su sve bliže samom gradu.

Činilo se da je došao kraj. Moj komšija, inače plašljiv čovjek, stajao je na vratima, nabrzinu odjeven, s nekom čudnom šubarom na glavi, čvrsto stežući karabin i slušajući huk pucnjave koja se sa obližnjih brda slijegala u grad udarajući u brda na drugoj strani uske kotline i vraćajući se natrag sve dok ne bi iščezla. A onda bi naišao sljedeći talas. Imao sam nešto više od 17 godina, sjedio u podrumu i čitao Machiavellijevog "Vladara", tek povremeno izlazeći u hodnik do ulaznih vrata da bih nezainteresirano provirio van.

Granate su zasipale grad, ali sam čvrsto vjerovao da nikad neću morati upotrijebiti zavežljaj sa hranom i odjećom koje je nena spremila za slučaj da život budem morao spašavati bježeći pred Srbima kroz šume ka Tuzli. Bio je 16. aprila 1993. i na Pribićevcu, brdu iznad Srebrenice, vodile su se odsudne borbe za grad, ovaj put doslovce. Kasnije ću saznati da je tog dana grad odbranila nekolicina mladića, neki od njih tek nešto stariji od mene, preostalih od par hiljada onih koji su se prethodnu noć okupili i skoro svi se razbježali pred srpskim tenkovima. Srebrenica tog dana nije pala.

Narednog dana stigao je ne tako veliki konvoj, koji će zauvijek promijeniti historiju ovog gradića. Nekoliko desetina zelenih kamiona i bijelih transportera sa kojih su se vijorile kanadske zastave zaustavili su se jedan iza drugog u glavnoj gradskoj ulici. Stanovništvu su bili bar onoliko zanimljivi kao i ovi njima, oko njih su se okupile hiljade ljudi i svaki je htio dodirnuti nekog u vrećastoj uniformi, sa plavim šljemom na glavi, vjerujući da se radi o spasiteljima.

Bio je to bolno logičan kraj inače nelogičnog opstanka jedne od tri bosanske enklave.

Kraj je došao te zime. Kada su odbijeni i posljednji srpski napadi, površina ostatka slobodne teritorije je bila negdje oko 140 kvadratnih kilometara. Srpski vojnici mogli su se golim okom vidjeti na brdima oko grada, sa glavnog gradskog trga smo gledali kako se postrojavaju, smjenjuju na položajima, a oni bi ponekad pucali iznad nas, bez obzira na "plavce" koji su u naredne dvije godine samo uredno bilježili svako kršenje primirja.

Otada smo mogli izaći samo nekoliko kilometara izvan grada ka jugu enklave, uvijek pazeći da smo dovoljno daleko od linije razdvajanja jer su srpski vojnici često upadali unutra, zarobljavali ljude ili pucali.

F. C. je mjesec dana ranije sjedio u svom bunkeru i promatrao srpske položaje na Zalazju. Odjeknula je eksplozija i on je odmah pomislio da se radi o još jednom napadu. Kada se primaknuo barikadi, drvetu oborenom nasred puta i nekoliko pažljivo skrivenih protivoklopnih mina, vidio je bijeli transporter koji se dimio. U drugom transporteru u koloni nalazio se tadašnji glavnokomandujući UNPROFOR-a, general Philipe Morillon.

Nasreću, nije bilo žrtava. Barikada je raščišćena i general je mogao krenuti u grad, koji se nalazio desetak kilometara dalje, a vojnici su ostali da se čude njegovom iznenadnom dolasku. Morillon je nekoliko dana pokušavao ući u grad, ali Srbi su ga uvijek sprečavali u tome, zadržavajući ga, lažući mu da je most na glavnom putu uništen... Na kraju su mu pokazali okolni put, na kojem ga niko nije očekivao i gdje je imao mnogo veće izglede da pogine nego da zaista prodre kroz opsadu.

Na samom ulazu u grad na ulicama su spavale hiljade ljudi, gorjele su vatre na kojima su ispod tmurnog neba prognanici iz Cerske kuhali posljednje ostatke hrane žurno sakupljene prije bijega, gurali se ispod nagorjelih zidova suterena u zgradama. Dan poslije na istom mjestu

osvanuo je crvenom bojom nevješto ispisani transparent, napisan na kartonu, uspravan kao kakav saobraćajni znak: *Welcome to the biggest concentration camp in the world.* Morillon se sastao sa predsjednikom općine, njegovim zamjenikom i načelnikom štaba. Spavao je u zgradi pošte, na podu, zavijen u vreću za spavanje, a sa Sarajevom je komunicirao običnom, radioamaterskom vezom. Koliko je planirao ostati u gradu, znao je samo on.

Međutim, tih dana je dao gomilu obećanja i svi smo osjećali kako se bliži čas kada će sijedi general napustiti grad. U to vrijeme bila bi to osuda na smrt za sve nas.

Bilo je previše rano tog jutra da bi zvonjava poljskog telefona u kancelariji tadašnjeg predsjednika općinske vlade, Hamdije Fejzića (u gradu je funkcionirala telefonska mreža postavljena za najvažnije ustanove – bolnicu, štab, općinu, policiju) slutila na dobro. S druge strane bio je jedan od poštanskih radnika koji je uspaničeno javljao da su vojnici iz generalove pratnje upalili transportere i da se kolona sprema na polazak. Masa koja je prethodnu noć prespavala na ulici već se znatiželjno počela sakupljati oko zgrade.

Fejzić se brzo bacio na posao, organizirajući "spontane" demonstracije koje će Morillona zadržati u gradu, pozivajući narod da stojeći pred poštom spriječi odlazak grupice ljudi od čijeg je prisustva, po našem najdubljem ubjeđenju, zavisila sudbina grada. Generalova reakcija je bila neočekivana: popeo se na krov zgrade i izvjesio plavu zastavu Ujedinjenih nacija. Neispavana, umorna, prljava i najvećim dijelom neuka publika teško da je mogla slutiti da se pred njihovim očima odvija historija.

Morillon će kasnije napustiti grad, ovaj put sporazumno, ostavljajući iza sebe vojnu pratnju i jedan tim vojnih promatrača UN-a, obećavši da će se vratiti u Srebrenicu. Kanadski vojni promatrač je nekoliko sedmica potom u svijet poslao jednu od najvažnijih vijesti cijelog rata: avioni koji su polijetali iz Srbije, sa aerodroma

na Tari, bombardirali su Srebrenicu.

Nije to bio kraj muka, srpski napadi nisu jenjavali, oko stotinu ljudi poginulo je na školskom igralištu u Srebrenici u samo jednom artiljerijskom napadu na grad; iz transportera zbunjenih i prepadnutih kanadskih vojnika, dok su ranjenike izlomljenih udova vozili u bolnicu, putem se cijedila krv. Pojavio se i još jedan strani novinar, freelancer iz Njemačke, koji je u grad došao pješice iz Tuzle, kroz šume pod srpskom kontrolom i snježne smetove. Došao je skupa sa Senadom Alićem, mladićem rođenim u Srebrenici, koji ga je sreo u Tuzli i nagovorio da pođu ka enklavi.

Jednog od narednih dana Senad je, pomalo uparađen, ispod zelene beretke i iza *Ray Ban* naočala, odjeven u besprijekorno čistu uniformu američke vojske, stajao u dvorištu pošte razgledajući okolinu. Jedan od mladića iz mase, već ustaljene oko zgrade, htijući isprobati svoje znanje engleskog, dozvao ga je preko bodljikave žice i mucajući upitao:

– Excuse me, where are you from?

– From Srebrenica, odgovorio je Senad hladnokrvno.

– Nemoj zajebavat'!, iznenađeno je odvratio njegov sugovornik, koji će ubrzo i sam postati prevodilac snaga UN-a u enklavi.

Kada je zaustavljen i taj, posljednji napad, a moj komšija svoj neupotrijebljen, čist i od glancanja sjajan karabin ponovo zamotao u nauljene krpe i vratio u podrum, počelo je novo poglavlje u životu grada. Ono neće trajati dugo i obilježit će ga preživljavanje. Desetine hiljada ljudi su narednih nešto više od dvije godine opstajali između rijetkih i sve slabijih isporuka humanitarne pomoći na jednoj i šverca sa UN-ovim ukrajinskim bataljonom u Žepi i Srbima iz okruženja na drugoj strani, između svakodnevne opasnosti koja je prijetila sa okolnih brda i borbi za vlast vođenih u samom gradu, u obruču koji je ipak nudio sigurnost na izvjesno vrijeme.

Dok se u vrelo ljetno podne vozimo ka Srebrenici, u julu 2000. godine, na još jednu komemoraciju u jednom od stotinu autobusa koji tamo voze ostatke razorenih familija, susret sa jednom ženom trznuo me iz zanesenosti poslom među stotinama novinara koji traže lica za kamere i imena za citate za svoja sutrašnja izdanja.

"Eto, sine, znaš kako je moj Juso poginuo, na Baljkovici, a Omer je ostao u Potočarima, odnio tetki torbe, ne bi on ostao tamo, on bi krenuo s Jusom, pa šta bude... Ovako ja i đedo sad nekako živimo, on nešto radi, mora... da samo znaš kako je Jusin sin porastao, ovoliki, a isti on... dolazio nam je Almir često dok nije otišao u Ameriku, izgrlio bi ga, izljubio, dođi i ti..."

Malu, skoro istopljenu i nevidljivu u sjedištu, slušam je i svaka njena riječ me dira dublje od smrti. Ona je majka mrtvog prijatelja, jedna od hiljada žena čiji pogled teško podnosim. Njen me pogled zakovao i u njemu kao da vidim samrtne muke dječaka s kojim sam se nekad igrao lopte u istoj ekipi i kupao na Drini, a onda tukao do krvi kad bi on, kao najstariji u raji, tražio bespogovornu poslušnost. Poznavao sam ga cijeli život, bio je nekoliko godina stariji od mene i u djetinjstvu se nismo baš trpili.

Ali, u ratu, za vrlo kratko vrijeme Juso Cvrk se iz jednog od dječaka u porodici sa mnogo djece koja je živjela u komšiluku preobrazio u heroja. Ne u životinju, kako se često znalo dešavati, nego u pravog, istina samo mog heroja. Na frontu, u borbi, nije znao za strah; kod kuće bio bi isti onaj veseli dječak, ne previše svjestan toga da je morao prerano odrasti. Oštra, plava kosa padala mu

je u oči i znatan dio vremena posvećivao je tome da je podigne iznad čela.

Ali, kako je vrijeme odmicalo i crte na njegovom, do jučer dječijem licu, postajale su sve tvrđe – on sam je otvrdnuo, nekad sam se plašio da me neće prepoznati, neće htjeti prepoznati, kad se sretnemo na ulici. On bi to, uvijek, bez izuzetka učinio. Stao bi tako na ulici, vidno umoran, izgrebanog i pjegavog lica, dok je iza njegovih leđa virio vrh cijevi ručnog bacača i "kompleta punjenja" sa tri granate. Ponekad bi na leđima bio i ruksak sa hranom; izdržavao je mlađeg brata i pomagao starijem, koji se oženio pred početak rata, da preživi.

Samo mi je jednom, kada smo se sreli na ulici, kratko i u prolazu rekao: "Pet". Znao sam da misli na broj srpskih transportera i tenkova koje je uništio. "Uništio" je pogrešna, statistička riječ – on ih je zapalio, "skrh'o", "srok'o". Poznavao sam ga dovoljno da znam da nije uživao u ubijanju, da nikad iza željezne mase nije htio vidjeti ljude; on se veselio svaki put kad bi vidio da se metal topi pri susretu sa projektilom. Transporter je u njegovim očima imao svoj, odvojen život, koji je trebalo prekinuti, da bi desetine, možda i stotine ljudi, njemu bliskih, nastavile da žive. I nije se libio pritisnuti okidač.

Cijeli rat, odnosno do aprila 1993, kada je morao odložiti oružje, bio je u skupini mladića, njegove dobi ili nešto starijim od njega; na početku rata su sedmicama odbijali napustiti sela na obodu Srebrenice i premda su bili loše opremljeni, održavali su iluziju o otporu pred nastupajućim srpskim snagama. Njihove operacije, koliko god male i nevažne bile, onoliko koliko su unosile pometnju u redove srpskih snaga, izvedene tamo gdje ih najmanje očekuju, održavale su među stanovnicima enklave nadu da je moguće sačuvati bilo kakav oblik ljudskog dostojanstva, čak i u tim uvjetima. Oni nisu vodili rat protiv Srba, nego su naplaćivali buduće račune, boreći se za sva predstojeća ljeta na obalama rijeke koja

su im oduzeli, sve djevojke koje neće moći poljubiti, svu svoju djecu s kojom neće prošetati u sumrak dana glavnom gradskom ulicom; ali, rat je i na njima ostavljao svoj krvavi i surovi trag.

Kako se skupina uvećavala i bila sve ubojitija, srpski vojnici u okolnim utvrđenjima nikad nisu bili sigurni hoće li njihova smjena doći, da li će dobiti zalihe municije ili hrane te nedjelje ili će opet negdje na putu zateći gomilu sklupčanih leševa i od krvi umrljanog čelika. Bili su sve ubojitiji, iskusniji, znali su šta hoće i kako da do toga dođu, započinjući neki novi i drugi rat, koji je sve više ličio na podsjećanje dojučerašnjih komšija na to koliko su nas ustvari izdali. I da nas naprosto neće pobiti sve. Slušajući priče o njihovim upadima iza linije fronta, mogao sam sebi predočiti gdje su tačno bili, kuda su došli, kroz čije su dvorište morali proći, kao da su prolazeći tuda htjeli utabati zajedničke uspomene; slušajući ili pričajući o tome nisam tek jednom osjetio onu vrstu uzbuđenja kao da sam i sam učestvovao u njihovim poduhvatima.

Prvi je pao njihov komandir. Bio je tih čovjek, skoro neprimjetan prije rata; radio je kao električar, a u slobodno vrijeme bio trener jednog od lokalnih fudbalskih klubova iz zonske lige. Kada je rat počeo, i u njemu se nešto slomilo, nadvladao je onaj mračni osjećaj za pravdu. U vrijeme kada je vladala opća zabuna i svi muškarci se krili u šumama nadajući se da će tako spasiti sela od paljevine, on je bio jedan od rijetkih koji je imao hrabrosti da preuzme bilo kakvu inicijativu. Sjećam se kada sam ga prvi put vidio, nakon što je rat počeo, u velikoj skupini ljudi koji su zabrinuti sjedili na velikoj livadi na ivici šume. Ne znam šta je bio razlog za to, osim što su ljudi vjerovatno u sebi tražili zaštitu brojeva, mnoštva, očekujući da sve prođe onako brzo kako je i počelo.

Najednom se ukazao on, izlazeći iz obližnjeg šumarka, i kazao: "Ljudi, mi smo odlučili da idemo u

šumu, ko hoće, može nam se pridružiti, ko neće, ne mora!" Iza njegovih leđa stajala je grupica dječaka.

Posljednji put sam ga vidio nekoliko mjeseci kasnije: sjedio je pred džamijom u Srebrenici dok su se oko njega okupljali ljudi željni vijesti sa fronta. Svaku riječ su morali izvući iz njega, pričao je tiho, ne podižući glas, bez entuzijazma tako primjerenog prvim mjesecima rata. Riječi su se odvaljivale od njega, a odrasli su ušutkivali djecu koja su se htjela primaći i izbliza vidjeti grb sa šest ljiljana, tek izvezen i prišiven na zelenoj podlozi njegove maskirne bluze. Držao je pušku u rukama onako kao što majke drže djecu, ona je u njegovom naručju bila živa. Nešto više od sedam dana kasnije, poginuo je. Prema jednoj od verzija njegove smrti, ubijen je nakon jedne od akcija u ljeto 1992, dok je sjedio na čistini, uvjeren da je opasnost prošla. Naš snajperista pogodio ga je, uvjeren da je lik u maskirnoj uniformi JNA ustvari srpski oficir.

Otada sam, iz razloga koje se nisam trudio razumjeti, cijelu jedinicu, s njima i Jusu, sve češće viđao u gradu. Mislim da su bili dobili novi zadatak, novi dio fronta koji je sada bio njihov i tamo su bili najviše vremena, provodeći kratke odmore u gradu koji je sada bio bliži. Viđao sam ih zajedno, držali su se jedni drugih, kao da im je gradski asfalt u međuvremenu postao stran, pa nisu bili sigurni u sebe krećući se ulicama. Nakon nekoliko neuspješnih eksperimenata, preživjeli su – u međuvremenu su, između ostalih, poginuli Hiko, mladić čije ime nikad nisam znao iako je odrastao u komšiluku i mladić najdubljih zelenih očiju koje sam ikad vidio, a onda i njegov brat Nurudin, za kojeg sam uvijek slutio da je pušku prihvatio zaslijepljen bratovom smrću – i konačno premješteni u "diverzantsko-izviđačku četu" 28. divizije, sredinom 1994.

I pored toga što je enklava bila, formalno, demilitarizirana, znam da su imali obuku u šumom obraslim dijelovima Srebrenice u koje se UN-ove patrole

nisu usuđivale zaći. Prolazili su kroz grad bez oružja, u manje-više vojničkom redu i skretali na kolski put za Sućesku, na kojem ih je poslije nekoliko kilometara dočekivao kamion s oružjem, i zatim vozio na odredište. Upravo je za jednu takvu vježbu vezano moje posljednje sjećanje na Jusu.

Rano ujutro su, negdje krajem aprila ili početkom maja 1995, prošli pored pošte sa čijeg ulaza ih je sumnjičavo promatrao holandski stražar. Stajao sam naslonjen na ogradu, pio jutarnju kafu i pušio prvu cigaretu iz posljednjeg pakovanja koje sam imao. Kada je stigao do mene, Juso je preko ograde gestikulirao, prinoseći dva prsta ustima, tražeći cigaretu. Zavukao sam ruku u džep, izvukao kutiju i ne razmišljajući dobacio mu je preko ograde. On ju je samo strpao u džep i nasmijao se. Koliko je samo veselja bilo u tom osmijehu.

Sreo me poslije dva ili tri dana: "Pa, jesi li ti lud! Ja sam mislio da je unutra jedna ili dvije cigarete, a ono cijelo pakovanje. Svi smo se duhanili cijeli dan." Rekao sam: "Jeb'o to!" U sebi sam pomislio da bih učinio mnogo više od toga, da bih učinio sve što traži, da bih za njega i za ostale momke učinio ama baš sve. I ne znam da li da zahvalim Bogu što sam prošao tako jeftino, tako bezočno jeftino, tek sa kutijom cigareta.

Dva bijela transportera zaustavila su se, jedan pored drugog, ispred napuštene zgrade, golih i sivih betonskih zidova. Vrata jednog su se otvorila uz otegnuto šištanje i iz vozila su izašla trojica muškaraca. Dočekali su ih napeti vojnici sa oznakama UN-a na šljemovima i uveli u mračnu i prašnjavu unutrašnjost zgrade. Putem do ulaza mogli su primijetiti još nekoliko transportera u povelikom dvorištu fabrike betonskih konstrukcija, na kojima su čvrsto stežući oružje sjedili kanadski vojnici.

Nakon što su njih trojica zamakla u zgradu, otvorio se i drugi transporter, iz njega izašla druga trojica muškaraca, jedan velike i sjede glave, u šezdesetim godinama, drugi srednjih godina, treći izrazito mlad. Dvojica vojnika, jedan ispred, drugi iza njih, poveli su ih kroz dugačke i prave hodnike i nakon nekoliko skretanja u mraku, koji je razbijala jedino baterijska lampa vojnika na čelu, ušli su u četvrtastu prostoriju u kojoj je bio postavljen stol, sa papirima i olovkama uredno složenim na obje strane i bijelim plastičnim čašama. Na uglu stola iz staklene posude pušila se rijetka, američka kafa, a sa jedne strane stola svoja mjesta već su zauzela trojica muškaraca.

Jedan od njih bio je Naser Orić, drugi njegov načelnik štaba Ramiz Bećirović, a na kraju stola sjedio sam ja, kao prevodilac. Stariji muškarac, koji je u međuvremenu sjeo s druge strane stola, zvao se Cvijetin Vuksić i predstavio se kao komandant Bratunačke brigade VRS-a. Do njega je sjedio čovjek koji se u tom času predstavio kao načelnik štaba, a kasnije ću saznati

da je ipak bio oficir sigurnosti, Momir Nikolić. Mladić uz njega bio je njihov prevodilac. Bilo je kasno ljeto 1993. i bio je ovo prvi takav sastanak između neprijatelja koji su nakratko morali odložiti oružje. Sastanak je nakon izvjesnih muka uglavio komandant kanadskog bataljona, koji je posljednji stigao i sjeo u vrh stola.

Vuksićev prevodilac, Stanislav, bio je, sudeći po prljavoj uniformi, ogrubjelim rukama, prljavštini nakupljenoj ispod nokata i mirisu koji se širio oko njega, tek pokupljen sa fronta i jako slabo je govorio engleski; nije mi jasno u čemu je bila njegova uloga, osim ako tu nije bio u svrhe dekora. Zgrada u kojoj se sastanak održavao bila je prijeratna fabrika betonskih elemenata i nalazila se nekoliko stotina metara unutar enklave, pa se on usprkos opsežnim mjerama sigurnosti koje je UN poduzeo nije osjećao sasvim sigurnim.

I druga dvojica bili su nervozni, znajući da su Srbi jako blizu. Okolne kuće bile su krcate vojnika koji su tu stigli sinoć, za slučaj da nešto pođe po zlu. Zamišljen kao prvi u nizu, sastanak se brzo pretvorio u svađu, optužbe su letjele preko stola, s jedne na drugu stranu, i Kanađanin je nekoliko puta morao smirivati zanesene sugovornike. Međutim, razgovor bi se iznova vraćao na prebrojavanje žrtava, zločine nad civilima, a srpski pukovnik je u nekoliko navrata ponovio kako su "muslimani ubili 16 članova njegove familije".

Ko je uopće spomenuo masakr u Srebrenici, koji se desio početkom marta 1993, nije ni bitno. Riječ je o artiljerijskom napadu na grad u kojem je izginulo oko stotinu ljudi, jer su granate pogodile nogometno igralište gdje se, za nekog malog primirja, održavao nogometni turnir. Ne znam šta je natjeralo Vuksića da u tom trenutku, pred četvoricom svjedoka, kaže da je on lično dao naređenje za taj napad.

Nije se ni tu zaustavio, nego je nastavio govoreći da bi ponovo i sada dao isto naređenje, znajući kakve su

bile posljedice tog napada. Prevodio sam to, u pola glasa, da ne bih omeo njegov nadahnuti nastup i gledao dok govori: bio je potpuno ubjeđen da je postupio dobro, vjerovao je da je to bila ispravna stvar toliko da bi to ponovio.

Bio sam sleđen. Preda mnom je bio jedan od ljudi za koje sam se stotine puta, svaki put kad bi granata tresnula, pitao ko su i prezirao ih jer, naposljetku, ubijali su djecu, tuđu i njima nepoznatu. Gledao sam ga i prvi put moja osjećanja bila su pomiješana: umjesto prezira osjećao sam strah i prezirao sebe jer ga se plašim. Preda mnom je bio čovjek koji je na savjesti imao najmanje stotinu života, a ja sam, protiv svoje volje, osjećao samo strah jer su mi instinkti govorili da je on, ovaj put, na pobjedničkoj strani.

Bio je to jedan od posljednjih napada na grad, ali je broj žrtava bio veći nego ikad. Samo četiri granate pale su na betonsko igralište ispred škole – ožiljci koje su ostavile u betonu još uvijek stoje tamo, kao i visoka bijela ograda izbušena gelerima – pravo u masu. Komadi užarenog željeza razasuli se po njima, cijepajući ljudska tijela; smrt koju su izazivale granate uvijek me podsjećala na to koliko smo krhki, a rane od gelera nikada nisu prestale da izazivaju jezu u meni. Na betonu je nakon četiri eksplozije ostalo stotinjak mrtvih mladića zatečenih kako trče za loptom i ko zna koliko osakaćenih, koji nisu ni primani u prenatrpanu bolnicu. Na istom tom igralištu danas se igraju neka druga djeca. Ne mogu da ne pomislim kako svaki put, kada na velikom odmoru istrče iz škole da odigraju "na male do pet", šutaju loptu preko sjenki ljudi koji su mi bili dragi.

Jedna od stvari koja je zločin u Srebrenici činila utoliko strašnijim jeste i to što je godinama poslije rata u gradu skoro sve onako kako je izgledalo 1995. Nije bilo nikakvog pokušaja da se u samom gradu skriju tragovi rata, naslijeđe koje su srpske granata ostavile njenim današnjim žiteljima.

Kada sam tamo bio prvi put poslije rata, u junu 1999, bio sam zatečen time da Srebrenica još uvijek ima Trg bratstva i jedinstva i Ulicu maršala Tita. Možda bi atmosfera bila drugačija, možda bi se bilo lakše pomiriti sa takvim gubitkom života kada bi na limenim pločicama stajala imena Draže Mihajlovića ili Jezdimira Dangića (četnički vojvoda iz Drugog svjetskog rata). Zgrade u gradu su i dalje bile razvaljene, na prozorima još uvijek UNHCR-ove cerade, tragovi šrapnela na zidovima.

Na povratku sam shvatio da put u Srebrenicu nije put kroz prostor, nego kroz vrijeme, vremenski skok unatrag, putovanje u posljednju enklavu balkanskog nacizma. Pomislio sam da je Srebrenica naša "mala" Treblinka, na četiri sata vožnje od Sarajeva i nešto manje od Tuzle. I u jednom trenutku, dok sam prelazio preko glavnog gradskog trga i borio se sa sjećanjima koja su navirala, uhvatio sam sebe kako hodam na prstima: osjećaj da hodam po leševima svojih najbližih bio je toliko snažan da je postao skoro fizički.

Na svakom koraku još se mogu naći tragovi granata, a brojni tragovi šrapnela su ružno i loše zamalterirani: svaki okrnjeni komad asfalta znači da je neko na tom mjestu poginuo, da iznenađen nije uspio leći ili

utrčati u najbliži ulaz. Kako je rat odmicao, upoznavali smo kalibre, tipove i vrste granata, u zavisnosti od toga odlučivali kako ćemo se skrivati od njih. Ovo su u najkraćem savjeti kako prepoznati sopstvenu smrt.

Minobacački projektili su nas sve zajedno izluđivali: od njih se nije vrijedilo kriti. Pravili su jako visok luk, ispaljeni u nebo dosezali su neku svoju najvišu tačku i odatle padali vučeni silom zemljine teže. Njih se jasno moglo čuti kako se približavaju, padali su pravo, a zvuk je bio takav da se činilo da će pasti baš tu gdje ti ležiš, prikovan za zemlju. Misli su tutnjale glavom, dok razgledaš okolinu, uvijek sumnjajući da si izabrao najbolji zaklon koji si mogao. I naravno, sve se oko tebe činilo boljim nego mjesto na kojem si ležao. A ona se sve vrijeme primicala, bila sve bliže, i da u pitanju nije tvoj život, opkladio bi se da će te ova potrefiti.

Granice enklave širile su se u ljeto 1992., linija razgraničenja pomicala se dalje od grada i minobacačke granate ustupile su mjesto većim, razornijim kalibrima. Kada je prva haubička granata, ona velika, od 155 milimetara, ispaljena sa nekog brda čije ime nije znao niko, a onima koji jesu nije ništa značilo, u gradu je nastupio zajednički šok uzrokovan potpuno novim iskustvom. Nije u pitanju bila samo njena razorna moć, koliko ta stravična brzina, zvuk koji se nije primicao, već trenutačno prolamao negdje neodređeno iznad nas, zvuk od kojeg se stomak stezao.

Nesreća sa artiljerijom je što nikada ne ostavlja vremena za razmišljanje, nikakav unutarnji monolog, često ga nije bilo dovoljno niti da zalegneš, jer bi granata s treskom već eksplodirala. Između trenutka kada bi se čuo njen prodorni zvuk, svemoćni "Zzuuumm!", i eksplozije nije protjecala ni sekunda. Uska kotlina Srebrenice štitila nas je od tenkovskih projektila, koji su prolijetali iznad grada, ali ove su uvijek uspijevali "ubaciti", kao u nekom morbidnom takmičenju. Iznova

su nas upoznavale sa životom, pružajući nam neželjenu priliku da se očešemo o smrt. Pljuštale su, fijučući, jedna za drugom i nigdje nismo bili sigurni, nije bilo zida kroz koji one nisu mogle proći, od kojeg na kraju ne bi ostala samo jadna hrpa cigli i kreča. Činile su nas tako malim, majušnim, jedva da smo postojali, jedva da smo htjeli postojati dok napad ne okonča i poslije trenutka ledene tišine počne prebrojavanje mrtvih.

Meni je najgore bilo noću. Iz nekog razloga noću sam imao problema da odredim odakle tačno dolaze granate – ni danas mi nije jasno kako – a to je bila vitalna informacija jer je mogla odlučiti o tome gdje, u kojem dijelu kuće ću se skriti, a time i da li ću preživjeti ovaj napad. Ono što je sve to činilo težim bio je plač moje mlađe sestre, koji je sve nas činio dodatno nervoznim i ljutim. Moram priznati da dobar dio vremena nisam razumio koliko je strašno bilo to što mi se dešavalo, nego sam sjedio odmah do prozora – što uvijek može biti fatalna greška – i ismijavao ostatak familije koji je sjedio na podu.

Toliko o artiljeriji. Višecijevni bacač raketa je već bio kategorija za sebe. Ne znam da li vojske prave razlike u njihovom klasificiranju, ali taj monstrum kalibra 282 milimetra imao je posebno mjesto u mom odrastanju u Srebrenici.

Postajući jedno od općih mjesta opsade, VBR nas je izbezumljivao eksplozijama koje su slijedile jedna drugu u pravilnom vremenskom razmaku: dum, dum, dum, duuum. Ostavljale su "brazde u sluhu", kako je zapisao jedan sarajevski pjesnik, upravo orale sluh. VBR je temeljito uzdrmao naša dotadašnja iskustva, otvorio novo poglavlje u nepisanom priručniku za preživljavanje. Nikad se ne zna koja je posljednja, ne smiješ se podići sa zemlje i potrčati, ni slučajno.

Nakon napada kao mahniti smo rovali po kraterima koje su projektili ostavili iza sebe, pronalazili njihove repove, krilca i rupičasti metalni doboš čija mi svrha nikada

nije bila jasna, niti sam, iskreno mario da znam. To govno me moglo ubiti. Ali, držeći ih u rukama, valjda smo zaboravljali da su bili namijenjeni svima nama, za trenutak ih promatrali kao najobičnije komade metala. Udaljujući se od našeg sopstvenog iskustva, mogli smo zaboraviti na rakete, koje su parajući zrak svijetlile i bile uočljive čak i pod žarkim ljetnim suncem. Griješili smo, misleći da ćemo tako potisnuti osjećaj bezvrijednosti koji su nam ulijevale. Ali, on će se u nama zadržati još dugo, dovoljno da nam ništa ne znači kad ga se budemo u stanju osloboditi. Jer, do tada ćemo već i sami povjerovati da smo bezvrijedni.

* * *

"Babo, nema više VBR-a. Umro VBR, jel'da?", upitalo je dijete. Otac je, prinoseći šoljicu kafe ustima, nakratko zastao i odlučio da je najbolje da dijete nastavi misliti kako je VBR, ipak, umro. "Aha, umro je." Sjedili smo na nekom od zagrebačkih trgova, ne sjećam se tačno gdje, samo nekoliko dana nakon pada Srebrenice, dok je nekakav veseli i strani svijet očigledno neprekinut vodio svoj život, djevojke i mladići hodali ulicama držeći se za ruke, konobar primao narudžbe, a poštar i tog dana donio mirovine, prilično sam siguran. Usred svega toga, za kafanskim stolom, pored oca je sjedio dječak od svojih četiri ili pet godina, koji je tek 24 sata ranije stigao iz Srebrenice i nije znao šta se uopće dogodilo. Kao i nama, i njemu je tišina bila čudnovata, prve košmarne noći ipak su bile tihe, i odjednom nas ništa više nije trzalo iz snova.

Taj čovjek je u mojim očima predstavljao rat. Danas se nalazi u pritvoru Međunarodnog tribunala u Haagu, čekajući početak suđenja. Nažalost, nije moguće govoriti o Srebrenici ne spominjući Nasera Orića. Kao i obratno.

Vjerovatno su ga pravim imenom zvali samo članovi najbliže familije. Svi izvan tog kruga, više ili manje bliski, u vrijeme kada sam ga ja upoznao, zvali su ga "gazda". Da li je to bilo naslijeđe iz njegove nejasne beogradske prošlosti ili je i taj nadimak stekao u ratu, nije ni važno. Ne vjerujem da je taj nadimak govorio o bilo čemu osim o njegovom statusu u Srebrenici u kojoj više nije bilo rata, ali je svako znao da je mir ipak jako daleko.

U ljeto 1994. jedan od njemu bliskih ljudi je ušao u skladište humanitarne pomoći i pozivajući se na Orića uzeo vreću brašna, šećera i još nekih sitnica. Ovaj je doznao za to, pronašao ga i prebio. Poslije mu je naredio da kroz grad prođe noseći obješen oko vrata veliki komad kartona na kojem je crvenom bojom pisalo: "Ja sam lopov. Ukrao sam humanitarnu pomoć." Međutim, niko ne zna koliko je ljudi zaista imalo odobrenje da uđu u magacin i uzmu sve što požele, a to se također dešavalo. Orić je pazio da se njegovo ime ne dovede u vezu s tim, jer je želio očuvati ugled poštenog heroja, ali je intimno vjerovao da nekolicina njemu odanih ima pravo na to.

Negdje početkom 1995. posjetio sam ga u njegovoj kući, sa jednim zajedničkim prijateljem.

Ponudio nam je da idemo jahati, štaviše, ponudio nam je da jašemo njegovog, skoro divljeg konja, što sam odmah odbio. Moj prijatelj je to prihvatio, ali mu se konj

u jednom trenutku oteo, zbacio ga iz sedla i vukao ga po zemlji nekoliko stotina metara: on je, uspaničen, pokušavao izvući nogu koja se zaglavila u uzengiji, a Orić trčao za konjem, pokušavajući da uhvati ular i zaustavi ga. Ono što mi se dublje urezalo u pamćenje ima tek posredne veze sa ovom nezgodom. Prije nego će moj prijatelj uzjahati konja, Orić ga je izveo iz štale i, da ga odobrovolji, sa dlana mu dao poveliki grumen šećera. Pala su mi na pamet sva ona djeca koja već mjesecima nisu okusila ništa slatko; kilogram šećera je na crnom tržištu koštao 15 njemačkih maraka.

Nekoliko godina poslije rata, 1998, dobio sam nakratko, tek da bih ga pročitao, izvještaj kontraobavještajne službe Drugog korpusa Armije BiH, u kojem je, sa najsitnijim detaljima, bilo navedeno da je upravo on organizirao crno tržište. U izvještaju na nekoliko stranica bila su navedena imena preprodavača, način i mjesta trgovine sa Srbima, artikli koji su najčešće bili u opticaju. I izgleda da ga je to, ipak, koštalo njegove reputacije, bez obzira na trud koji je uložio da to skrije.

Prvi put sam ga vidio u ljeto 1992. Ostavio je izuzetan dojam, kratko ošišan, s bradom koja mu je davala neki intrigantan oreol, nabildan, kao izliven za maskirnu uniformu s munjom Delta Force na lijevom ramenu. Imao je karizmu i skupina ljudi okupljenih oko njega u gradskom parku ga je gledala kao božanstvo, dok je on, očigledno uživajući, djelovao blago nezainteresirano.

Dobro ću ga upoznati mnogo kasnije, po demilitarizaciji enklave, čak uspjeti da mu se u nekoj mjeri i približim. On nije neko s kim biste voljeli ili uživali upustiti se u razgovor. Ustvari, vrlo malo ljudi je s njim i razgovaralo, uglavnom je on izdavao naređenja. Svjestan moći koja mu je bila na raspolaganju, kada je bio govorljiv, nije se libio ući i u najprivatnije pore tuđeg života. Oči mačke, skoro žute, sagovornika čvrsto gledaju kao da ga žele paralizirati. Kada sam počeo raditi kao prevodilac,

imao sam ga priliku češće sretati, međutim ni tada nismo mnogo razgovarali, jer bi on u poštu, u koju su bili smješteni "plavci", dolazio na povremene sastanke, poslovično kratko se zadržavao u razgovoru, zatim brzo napuštao zgradu.

Ipak, sa nepunih 18 godina sam mu se, ne htijući, našao na putu i tako dobio priliku da upoznam i njegovo naličje. Bio je to drugi mjesec mog rada u UN-u, u vrijeme kada su se još uvijek vodili intenzivni pregovori o granicama "sigurnosne zone". Jednom ili dva puta sedmično na nogometno igralište slijetali bi helikopteri iz kojih bi izlazili oficiri Drugog korpusa, srpski oficiri i oni iz UN-a. Brzo bi ih prevezli u grad i počinjali bi pregovori, koji su, ako je to uopće bitno, završeni bez bilo kakvih rezultata.

Značaj ovih posjeta je ipak bio u tome što su iz Tuzle u Srebrenicu i obrnuto prebacivana pisma, poneki paket sa hranom i novac, a posrednik je bio najčešće Zaim Čivić, tada major, a danas pukovnik Vojske Federacije BiH. Ne znajući da se baš taj dan sprema još jedna runda pregovora, zatražio sam, negdje polovinom juna, slobodan dan i dobio ga. Odlučio sam posjetiti svoju prijateljicu S. koja je živjela u Potočarima, ali je nisam našao u kući. Njena majka me uputila u susjedstvo, kod rođaka Hameda Efendića, jednog od vodećih prijeratnih kadrova srebreničke Stranke demokratske akcije, koja je doslovno vodila borbu za život i smrt sa novim gradskim vodstvom. Primijetio sam, dok sam sjedio s njima u bašti, da je putem pored kuće prošao plavosivi *Renault 5*, koji je inače vozio Orić, ali tome nisam pridavao nikakvu važnost.

Ubrzo sam krenuo u grad i negdje na pola puta vidio da se približava auto iz suprotnog pravca. Kada je već bio dovoljno blizu da prepoznam vozača, shvatio sam da ide bukvalno na mene i, na moj užas, ne smanjuje brzinu. Bio je to isti onaj *Renault*, koji se ukočio dva-

desetak centimetara od prednjeg točka bicikla, a Orić je žurno izašao iz auta.

– Šta, je l' to prenosiš informacije Hamedu? – upitao je. Nisam shvaćao o čemu se radi i jedva sam uspio promucati: – Kakve informacije?

– Je l' ti misliš da ja ne znam da on dobija informacije iz Tuzle preko Zaima, pa mu ih sad ti prenosiš – kazao je bijesno, s rukom koja se prijeteći odmarala na pojasu. Ispod majice je virio pištolj.

– Ja sam bio kod djevojke – uspio sam promucati, osjećajući kako mi se krv slijeva iz glave, a na oči pada lagana koprena.

– Kakve djevojke?

Objasnio sam o čemu se radilo, kako sam uzeo slobodan dan, kako ne znam šta se toga dana u gradu dešavalo, da li je ko dolazio, šta je ko govorio... Bio je bijesan, a u meni je vidio dio nekakve urote protiv sebe, otvoreno govoreći da sam "gotov" ako se njegove sumnje pokažu istinitim. Tek tada, iz auta je izašao i jedan od njegovih tjelohranitelja, inače moj prijeratni komšija, kazujući: "Pusti momka na miru, znam ga, koji ti je?!" Uspio je da ga ugura u auto. Da li je to bila igra "dobar policajac, loš policajac", ne znam ni danas, ali putem kući pred očima mi je stalno lebdio njegov prijeteći izgled, ponavljao se kao na traci svaki i najsitniji detalj razgovora i bio sam smrtno uplašen.

Da sam se zapetljao u nešto ozbiljno, shvatio sam tek sutradan. Rano ujutro dobio sam poziv da dođem na gornji sprat zgrade pošte, gdje je bila telefonska centrala i centar veze 28. divizije ABiH. Čekali su me Orić, njegov načelnik štaba rahmetli Ramiz Bećirović, načelnik policije Hakija Meholjić i predsjednik općine Fahrudin Salihović. Ispitivanje je trajalo skoro sat vremena, morao sam im reći sve o sebi i ubijediti ih da me zaista ne zanima njihova ili bilo čija borba za vlast. Pustili su me da idem, ali sam imao osjećaj da sam

nepovratno obilježen.

Iz razloga koje nisam mogao dokučiti, Orić me poslije ovog incidenta počeo shvaćati kao "svog čovjeka" u UN-u. No, svi prevodioci su to na izvjestan način bili. Uprkos ružnom ličnom iskustvu, poštovao sam ono što je činio tokom rata, a definitivno me "kupio" jednim svojim potezom za koji sam saznao mnogo kasnije.

Kada se Morillon na koncu vratio u Srebrenicu, pobjednosno, nakon što je Vijeće sigurnosti proglasilo "sigurnosnu zonu", htio se još jednom sastati sa Orićem. Ovaj se, premda je mrzio sastančenje, ipak pojavio. Sastanak je trajao dugo, general je pričao o granicama enklave, rezolucijama UN-a, poštivanju međunarodnog prava i tako dalje, a njegovi podređeni razmotavali mape, vukli po njima crvene i plave linije. Naseru je bilo dosadno i u jednom trenutku, dok je general govorio ne gledajući u njega, okrenuo se njegovoj atraktivnoj prevoditeljici i, naprežući grudne mišice ispod tijesne majice, upitao je: "Možeš li ti ovo?"

Pored svega što se o njemu danas može reći, siguran sam da mu je bilo stalo do Srebrenice. Dok je bio tamo, učinio je skoro sve što je mislio da je može spasiti. U zimu 1994. ugovorio je čak i kupovinu naoružanja od pripadnika Ukrajinskog bataljona u Žepi. Bilo je potrebno dva miliona maraka, koji su već bili u Zagrebu, i neko ih je trebao donijeti. Za posrednika je izabran pakistanski major, koji je tu zimu služio turu u Srebrenici. Nekoliko puta su razgovarali o načinima prenošenja novca, ali se to nije dogodilo jer je Pakistanac neobjašnjivo brzo i nenadano dobio prekomandu.

Nakon što je helikopter u kojem je vraćen dio ljudi koji su otišli s njim iz Srebrenice oboren u blizini Žepe, Orić je insistirao da dobije oklopni helikopter za povratak u grad. Bio je uvjeren da bi i on sam bio ubijen, da se odlučio na povratak helikopterom. Kada je Srebrenica pala, a komanda Drugog korpusa Armije BiH ostala gluha

na zahtjeve da pomogne njihov proboj napadajući srpske položaje u blizini Zvornika, Orić i njegovi ljudi, uz nekoliko stotina pridruženih vojnika, uglavnom iz istočne Bosne, podnijeli su najveći teret u otvaranju koridora. Zahvaljujući tome spašeno je nekoliko hiljada života.

To je jedino vrijeme koje mi još uvijek mnogo više izgleda kao san, nego kao stvarno sjećanje. Ljudskost je bila potrošena, surovost njegovana u ratu kao sredstvo preživljavanja još više je došla do izražaja u ovom provizornom paklu, i svijet u kojem sam se najednom našao imao je samo jedno pravilo: niko nije bio dovoljno važan. Postali smo primatelji humanitarne pomoći, jedinice koje su zahtijevale toliko i toliko kalorija dnevno, bez volje i potreba, osim zadovoljavanja gladi. Sam, bez majke i sestre koje su u to vrijeme, od demilitarizacije do pada enklave, bile u Tuzli, povjerovao sam u to da se čovjek nalazi u konstantom stanju rata, pažnju potrebnu da bi preživio niko od nas nije razasipao na emocije, na one obične ljudske stvari poput suosjećanja, solidarnosti, razumijevanja. Skoro svi naši odnosi sa drugim ljudima bili su uslovljeni time što smo mogli dobiti zauzvrat i time koliko će to unaprijediti cilj sviju nas, da Srebrenicu napustimo neoštećeni. Istovremeno, prijateljstva iskovana u to vrijeme, pod tim okolnostima, i danas predstavljaju najdragocjenije što imam. Mnogi moji prijatelji nisu preživjeli pad enklave, i svako sjećanje na njih i danas me samo podsjeća na rupe koje su ostavili u mom životu.

Dugo smo poslije rata, vjerujem svi mi, odbijali da stvaramo nova prijateljstva. Naša poznanstva s ljudima bila su uzrokovana time što smo htjeli da pričamo o tome kako nam je bilo, kako smo bili svedeni na ništice, kako je Srebrenica izgledala i zašto smo ustvari tako sami. Moji susreti sa poznanicima iz Srebrenice poslije

rata uvijek su izgledali donekle bizarno: u normalnim okolnostima, kada bismo se sreli u Sarajevu, Tuzli ili negdje drugdje, naši razgovori zapinjali su, bili nekako trzavi, jer obično nismo znali šta da kažemo jedni drugima. Kada bih, međutim, otišao u Srebrenicu, iz mene bi kretala čitava bujica riječi, razgovori su se nastavljali u onoj fazi naših života kada su bili prekinuti, jer smo imali preča posla.

Ne znam zašto je to tako, ali znam da smo uništeni i da smo bili uništeni kao ljudi, mnogo prije nego kao zajednica. Uništeni smo na više od jednog načina, razasuti posvuda, potpuno usamljeni gdje god da se nalazimo, nespremni na osjećanja, jer sva su od pada Srebrenice nekako polovična, skoro teret. Otada varam nove muškarce i žene u svom životu. I varam ih s mrtvima. I iz nekog razloga samo se tamo, među uspomenama, među sjenkama, osjećam bolje.

Jedina pošta koja je izlazila, odnosno dolazila u grad bile su poruke Crvenog križa: otvorena pisma, koja su više ličila na administrativne formulare, sa vrlo malo prostora za pisanje. Broj rečenica bio je određen tačkastim crticama sa jedne strane papira, dok je druga strana bila predviđena za adresu pošiljaoca i primaoca. Svako pismo je prije napuštanja grada prolazilo strogu cenzuru u gradskoj kancelariji Crvenog križa. Nakon toga mnoga su bila neprepoznatljiva, čitavi pasusi su bili prekriženi crnim markerom tako temeljito da se ama baš ništa ispod nije moglo pročitati.

Činilo se da postoji indeks zabranjenih riječi, onih koje bi uvijek i iznova bile prekrižene, cijeli jedan mali rječnik koji je ustvari odražavao suštinu naših života: vojska, ubijen, poginuo, četnici, strijeljan, zaklan, zarobljen, glad, šverc, kriminal, prostitucija, očaj...

Ne, one nikad ne bi prolazile mimo revnosnog cenzora; naša istina nije bila istina za vanjski svijet. Pišući takva pisma podastirali smo svaki put svoje živote potpunim strancima, ljudima koji su po sopstvenom nahođenju odlučivali šta naši roditelji, rođaci, djevojke ili familija trebaju saznati o nama. Ali, zato što nije bilo drugog i boljeg, preostao nam je samo taj način komuniciranja sa svijetom izvan zidova enklave.

Znam da sam ja pisao što sam ružnije mogao, u dječijoj nadi da će, ko god to pismo bude čitao prije nego što stigne do moje familije, zaobići ono što ne može razumjeti, a da će majka ili djed, koji su me gledali kako pišem svoja prva slova, ipak uspjeti pročitati. Sada znam

da je to bilo jako glupo, gluplje nego naivnije, ali tada sam bio razočaran iznova dobijajući njihove odgovore na moja pisma; shvatao sam da su ono što nisu mogli razumjeti, dio pisma koji je meni bio najvažniji, cenzori za svaki slučaj prekrižili.

U mojim očima njihov grijeh je bio utoliko veći što su pisma bila sasvim obična: sadržaj se uglavnom odnosio na to gdje je neko koga poznajemo otišao, da li je neko preživio, da li se neko javio iz izbjeglištva u inostranstvu; ono što razdvojeni članovi familije mogu pitati ili pisati jedni drugima; ali, čak ni to nisam mogao da znam.

U tim pismima nije moglo biti nikakvih tajni; u Srebrenici ništa nije bilo skriveno i sve se znalo na isti način na koji se o svemu šutjelo. Međutim, to je bila još jedna u nizu izdaja, jedna od onih koje su trajale godinama, jedna od onih koji su produljavale naše polovično postojanje, sve dok i ono nije izgubilo svrhu.

U blizini kampa, nekih stotinjak metara udaljena, iza benzinske pumpe, bila je mala, u bijelo okrečena kuća. Starica koja je tu živjela nije imala nikoga i dvije ili tri cigarete bile su dovoljne da je ušutkaju. U njenu baštu svaku noć su dolazila po trojica, najviše četvorica holandskih vojnika, u društvu sa makroom. Sjedali su za rasklimani drveni stol, sakriveni od znatiželjnih pogleda visokom živicom, čekajući da se pojavi djevojka. Makro je u međuvremenu dogovarao cijenu: tri, u iznimnim slučajevima, ako je "klijent" imao posebnih želja, četiri kutije cigareta. Bilo je to vrijeme kada je kutija cigareta na pijaci koštala između 20 i 30 njemačkih maraka.

Posao je obično ugovaran dan ranije, preko "žice" kampa. Dugačka zgrada na izlazu iz grada među stanovnicima enklave ostala je "vezionica" čak i nakon što su se u nju uselili kanadski vojnici u aprilu 1993. Holandski bataljon naslijedio je "vezionicu" od njih, stacionirajući u gradu jednu od četiri čete. Na glavnoj kapiji, tokom cijelog dana, čak i noću, pod reflektorima, bez obzira na vrijeme i godišnje doba, visila su djeca: manji su molili za slatkiše i nakon što ne bi dobili ništa, umorni su odlazili; stariji dječaci, koji se, da bi preživjeli, više nisu mogli pouzdati u simpatije nekog milosrdnog vojnika, brzo su to shvatili i počeli trgovati sa njima.

Istinski trgovci se tu nisu voljeli zadržavati, strahujući od policijskih patrola koje su ih psovkama i šamarima rastjerivale. I oni su tu samo dogovarali posao, prelazeći zatim na drugu stranu logora koja se nije vidjela s ulice, gdje se obavljala kupovina ili prodaja.

A sve se moglo kupiti ili prodati: vojnici su najčešće prodavali konzerviranu hranu, sportsku obuću, standardne vojne čizme, kao i nepropusnu *Goretex* obuću koja je bila na cijeni, tamnoplave trenerke sa grbom jedinice na grudima. Najtraženije, kao i u svakom ratu, bile su cigarete, na kojima se moglo zaraditi najviše: šteka je u vojnoj kantini koštala 20 njemačkih maraka, što je, u zavisnosti od vrste, na crnom tržištu bila cijena jedne kutije. Poređenja radi, par polovnih patika ili čizama koštao je 60 maraka, dok je najskuplja bila *Goretex* obuća – cijelih i basnoslovnih 400 maraka.

Transakcije nisu uvijek prolazile bez incidenata.

Četrnaestogodišnji dječak kojeg sam poznavao, kupujući paket hrane od nekog vojnika, preko ograde, pokušao ga je prevariti; vojnik je brojeći pare shvatio da je zakinut za pet maraka i bijesan istrčao na ulicu, stigao ga, kundakom ga oborio na zemlju i nogama ga počeo udarati pred nekoliko očevidaca. Nakon toga režim trgovine je izmijenjen: švercu skloni vojnici su na svoju stranu ograde dolazili u društvu kolega koji su sve vrijeme na nišanu držali kupce.

Oni su, s druge strane, kupovali uglavnom rakiju i djevojke. Na početku su same dolazile na kapiju i nudile se, bez ikakvih posrednika, za kutiju cigareta. Njihov engleski sastojao se od nekoliko rečenica: "Me fuck you!" ili "Me suck you dick!". Pošto bi vojnici pristali, one su odmah pristupale poslu, oboje su se zavlačili u neki neosvijetljen ćošak, vojnik bi razmaknuo bodljikavu žicu onoliko koliko je to bilo moguće i svlačio pantalone. Djevojka bi kleknula i, s druge strane, zavlačila glavu u debelu žicu i trpala njegov ud u usta. Podigla bi se poslije pet minuta, brišući pantalone i usta, ponekad krv koja je curila niz lice iz dugih brazgotina od žice. Vojnici su kasnije napravili otvor u žici, skoro neprimjetan, kroz koji su se provlačile u kamp. Otvarali bi žicu, a zatim je pažljivo vraćali na isto mjesto: nekoliko njih bi se brzo,

životinjski, uza zid, izredalo na jednoj djevojci.

Novac su tražile unaprijed i obično ga davale na čuvanje nekom od dječaka kojem su mogle vjerovati, dopuštajući mu zauzvrat da gleda dok se vojnici mijenjaju na njoj. Neke od djevojaka odlazile bi na osmatračnice, gdje to nije moglo izazvati nepotrebnu pažnju; ali, nakon što je jedna od njih izbačena iz osmatračnice, onesviješćena, neke od njih potražile su "zaštitu".

Dvojica podvodača, barem oni koje sam ja poznavao, bili su mladići koji su živjeli u blizini kampa, i sami ranije poslovali sa Holanđanima, znali ponešto engleskog i mogli se pobrinuti da djevojke dobiju zasluženi novac. Tek sam poslije rata uspio privoliti jednog od njih da mi otkrije neke od stvari zbog kojih su obojica u jednom trenutku skončali u gradskom zatvoru.

Ispričao mi je kako se on uglavnom brinuo za mjesto gdje su vojnici mogli dolaziti: prvo je to bio podrum zgrade preko puta njihovog kampa, ali je i on bio previše izložen, sve dok se nije sporazumio sa vlasnicom kuće pored benzinske pumpe. Sve ostalo bila je stvar koja se odvijala između vojnika i djevojaka. Prostitucija, kao i sve ostalo u Srebrenici, bila je pojava ograničena na uzak krug. Tek nekoliko djevojaka u gradu se prostituiralo, ili bar nisu krile da to čine pa policiji onda, kada je odlučila da se obračuna s njima, nije bilo teško da ih otkrije, a njihova su imena bila javna tajna.

Poznavao sam jednu od djevojaka koja je također bila u zatvoru jer je živjela u blizini pošte; bila je to ružna, nezgrapna i debela djevojka, čije je bljedilo imalo neku bolesnu, skoro mrtvačku osobinu. Bila je vrlo glasna i glasno je psovala na dječake koji su je zadirkivali kada bi prolazila ulicom, ponekad i trčeći za njima i bezuspješno pokušavajući da ih sustigne. Nikad joj nije pošlo za rukom da nekoga od njih izdeveta i ja sam je, gledajući je sa ulaza u poštu, beskrajno žalio.

U sredini, tako fanatično konzervativnoj, bio sam

vjerovatno jedan od rijetkih koji ih nije krivio, jer sam smatrao da nemaju izbora, da su i one žrtve okolnosti, koje su koristili vojnici u kanadskim, odnosno holandskim uniformama. Ona je prije rata živjela u jednom od zabačenih dijelova Srebrenice i sumnjam da je do početka rata ikada imala priliku da na duže vrijeme napusti selo, odgajana da ostatak svog života bude domaćica. Izbor koji ona nije imala, imali su vojnici koji su je surovo iskorištavali, surovo kako samo rat može diktirati. Ali, kao i uvijek tokom tih godina u Srebrenici, pravili su pogrešan izbor.

Centrala, tako smo je zvali i skoro svako je na kraju imao svoju. U danima nakon demilitarizacije, struja je između svih ostalih stvari bila najmanji problem. Ali, taj je problem prvi riješen, čak i prije nego što su UN-ove trupe stigle u grad: jednog jutra se na Crvenoj rijeci, koja je proticala kroz grad, pojavila mala improvizirana električna centrala. Bila je veoma jednostavna: mlinski točak i elektromotor. Nekoliko stotina metara obične žice vodilo je odatle do kuće njenog vlasnika.

Zatim su se raširile ne samo po gradu nego i selima, gdje ih je bilo još lakše napraviti. Svaki seoski potočić je iskorišten i cijela enklava je uskoro ponovo sijala. Svjetlo je, naravno, treperilo, jer je napon čas padao, čas rastao, ali i to je bilo bolje od krpa umašćenih lojem koje su širile užasan smrad i slabo svijetlile.

Na početku su bile stvar potrebe, da bi s vremenom postale stvar prestiža. Neke, one koje su pripadale prvim ljudima u gradu, imale su prave, klasične vodozahvate, velike motore, oni su mogli čak gledati i TV, a sijalice u njihovim stanovima nisu žmirkale. Međutim, prijem je vrlo često bio loš zbog položaja grada; tokom Svjetskog prvenstva u nogometu, održanog 1994. u SAD-u, iako je svuda okolo bijesnio rat, utakmice su postale prioritet. Cijele grupe, muškaraca naravno, nosile bi TV-aparate na Bojnu, brdo koje se strmo uzdizalo iznad grada, gdje je prijem bio dobar i prikopčavali ih na malu dinamu: mijenjali bi se okrećući dinamu, na koju je najčešće bila montirana pedala bicikla, i gledali nogomet.

Žice su bile isprepletene po cijelom gradu, visile sa

svake bandere, ulične svjetiljke, zgrade. Postalo je skoro opasno hodati po gradu, naročito kad bi kišilo, duvao vjetar ili padao snijeg, jer bi sijevajući padale na ulice; ne jednom bi se nesretni vlasnik, pokušavajući da popravi priključak, strmeknuo sa drveta ili bandere završavajući u bolnici sa prelomima. Jedina diskoteka u gradu je također počela raditi negdje po demilitarizaciji, ali ona ipak nije koristila centralu. Njen vlasnik, član jedne od familija koje su vladale gradom, koristio je agregat; on se nije čuo unutra, ali bi do duboko u noć uznemiravao stanare susjednih zgrada. Ulaz je koštao dvije cigarete, a piće pet maraka. Pod pićem se podrazumijevao ili rastopljeni sok u prahu iz humanitarnih zaliha ili šljivovica. I to je bilo to. Tu su se okupljali svi: od domaćih siledžija do oficira iz komande divizije, a i sam komandant bio je vrlo čest gost.

Sa otvaranjem prvih "kina" u gradu, centrale su dobile i svoj društveni značaj. Kina su ustvari bila veće ili manje prostorije, nekad podijeljene na dva dijela, sa jednim ili dva TV-a prikopčana na video. Filmovi su dolazili iz prijeratne ponude srebreničkih videoteka, a ulaz je također stajao dvije cigarete ili dva lista duhana. Imitirajući život, stajali smo u redovima pred tim bioskopima, ponašajući se kao da je to jedino normalno; išli smo u kina sami, sa prijateljima i djevojkama, onako kao što bi vjerovatno išli i da rata nikad nije bilo. Bio sam, u bilo kojem od tih kina, samo jednom, gledajući sa djevojkom, čini mi se "Tri Kondorova dana", ili već neki film u kojem je glavnu ulogu igrao Robert Redford.

Gledao sam po sali osvijetljenoj mliječnobijelom svjetlošću ekrana, dok su parovi sjedili zagrljeni ili se ljubili, i taj bioskop mogao se nalaziti bilo gdje na svijetu; s tom razlikom što je izvan zidova ovog bijednog pokušaja bijega bjesnio rat i vladao potpuni mrak.

Bog sami zna šta se sve prodavalo na toj pijaci, koji su sve komadi tuđih života bili izloženi na betonskim tezgama. Bila je to naša agora, s tom razlikom što su se na ovom trgu sakupljali robovi, ljudi lišeni svih prava. Dok to govorim, pada mi na um jedna sasvim obična slika, jedna od rijetkih koje nisu nestale prilikom pada enklave, fotografija savijenih ivica, izlomljena i uprljana brojnim dodirima, sada naslonjena na staklu vitrine u kući jedne od hiljada ožalošćenih familija. Na njoj su dvojica muškaraca, jedan visok, plav i ispijen, drugi taman i nizak, lica namještenog u osmijeh koji otkriva njegove široko rastavljene zube. Pozadinom slike dominiraju ruševni ostaci neke spaljene građevine, a u drugom planu, iza nje, naziru se betonski štandovi pijace, natkriveni limenim krovom. Međutim, ta slika nije važna samo zbog njih dvojice, a obojicu sam poznavao i sretao ama baš svaki dan, nego zbog trećeg muškarca koji se ušunjao na sliku, ne pitajući, kradom stao u ugao kadra: njegove oči kazuju da bi mu svaki trenutak neko od dvojice na slici ili treći, koji drži fotoaprat, mogao reći da se, nepozvan, skloni. Ali, on stoji tu, sa svojom prljavom i kovrčavom kosom, u jakni sašivenoj od vreće za spavanje, "mrtvačkim" cipelama, lošoj obući također dijeljenoj iz humanitarnih zaliha i tamnoplavim pantalonama uprljanim zemljom.

Stoji u uglu i smiješi se, možda svojoj familiji, siguran da je ukućani nikada neće vidjeti, ali kao da naslućuje da je to jedini dokument, jedini dokaz njegovog postojanja. Na toj slici on nema ime, on je samo

neznanac, uljez na tuđoj, jer si nije mogao priuštiti fotografiju od deset maraka. Na njih mislim, njihove likove bez imena, bez identiteta, koji će postati anonimne brojke. Koliko je takvih prošlo, koliko njih se jednog dana nije pojavilo tamo gdje su jučer bili i nisu nam nedostajali jer bi njihovo mjesto zauzimali neki drugi koji su također iščezavali. Nestajali su tiho, jednako tiho kao što su i postojali, kao da su samo prestali šetati po pijaci razgledajući gladnim očima sve ono što nisu mogli kupiti.

Stotine muškaraca nestrpljivo su čekale da prođe zima. Sjedili su u zamračenim sobama, polumraku koji je razbijala uljana lampa, razaznajući lica drugih samo nakon što bi ih osvijetlio žar cigareta kada bi neko uvlačio dim, i čekali proljeće. Čekali su prvo proljetno sunce, da šume olistaju, da "ozeleni", a vrijeme su prekraćivali pričajući o svojim prošlostima, zato što su bile ljepše od sadašnjosti i zato što budućnosti nisu imali, o familijama, koje su sada bile negdje, daleko.

Razgovali su o tome "daleko", bilo da je to kolektivni smještaj u Tuzli, bilo stan u Nürnbergu, i maštali šta će prvo uraditi kada tamo stignu. Kupit će gajbu piva i otvoriti šteku "peglanih" cigareta, piti pivo i pušiti, prave cigarete a ne ova govna od kojeg požute i prsti i šake, dok se smrad zavlači, ne u odjeću, nego u kožu, i čak i znoj smrdi na duhan. Razgovarali su i sjećali se djece koju godinama nisu vidjeli: mogla je biti '93 ili '94, mogao je biti i početak '95, a oni su sa svojim familijama posljednji put bili '92, neki možda malo kasnije, u proljeće '93.

Djeca su u međuvremenu porasla, ali se njihovim očevima činilo da prebrzo rastu, da preozbiljno izgledaju na fotografijama napravljenim samo zato da bi bile poslate u Srebrenicu. Nosali su slike svuda sa sobom, pokazujući ih poznanicima, prijateljima, rođacima, nakon što bi se propisno isplakali gledajući svoju mršavu, poraslu i zato čudno izduženu djecu, prepoznajući na njihovim licima svoje crte. Stotine takvih nestrpljivo su čekali da prođe zima. Na proljeće, kad ozeleni, oni će "šumom" ka Tuzli.

U grupicama, sa najviše pet-šest članova, skrivajući dan polaska, kretali su naveče, dočekujući zoru u blizini srpskih položaja i prolazili pored njih, kada su srpski vojnici na straži najpospaniji, a oni koji spavaju u najdubljem snu. Mislili su da je prolazak kroz srpska minska polja najveća prepreka na putu do slobodne teritorije, zamišljajući više od sto kilometara puta koji je bio pred njima kao praznu i spaljenu zemlju koju niko nije kontrolirao.

To jeste bila velika, pusta i spaljena zemlja, ali njom su krstarile srpske patrole, posvuda bile posijane mine, a putnici su morali izbjegavati i srpske seljane koji su ih otkrivali koseći travu ili čuvajući stoku. Kretali su se putem kojim će se u julu 1995. kretati desetine hiljada ljudi, progonjeni od Srba. Prolazili su između srpskih rovova na sjeveru enklave na Buljimu, a onda kretali ka Konjević Polju.

Odmarali su tokom dana, a navečer prelazili put koji je zbog njegove iznimne važnosti bio dobro čuvan. Pored puta je proticao Jadar, brza i hladna brdska rijeka, koja nabuja od proljetnjih kiša, ali i nju su morali preći i onda se hitro uzverati uz brdo koje se odatle uzdiže da bi se mogli odmoriti u sigurnosti šume. Put je dalje vodio preko brojnih brda u okolini Zvornika, kroz spaljena muslimanska sela u kojima su mogli potražiti sklonište od nevremena, srpska sela koja su se mogla raspoznati po svjetlu koje je bilo upaljeno u kućama i lavežu pasa.

Prošli bi dani prije nego što bi se konačno primakli frontu u blizini Tuzle, i sačekali povoljan trenutak da prođu kroz srpsku liniju i uđu u ničiju zemlju. To je bio najopasniji dio cijelog puta: bili su na nišanu Srbima, posvuda su bile mine što su ih posijali kako srpski, tako i vojnici bosanske armije, a potonji su pucali na prilike koje su se primicale iz pravca srpskih linija. Niko pouzdano ne može reći koliko ih je napustilo grad tokom tri godine, koliko je "sigurna zona" postojala, kao što niko pouzdano ne može reći ni koliko ih je stiglo na cilj,

ali je sasvim sigurno da je broj prvih mnogo veći od broja potonjih. Srbi su znali za te pokrete i nasumice su postavljali mine po putevima, pravili zasjede i čekali ih. Mnogi su napuštali enklavu, nailazili na leševe drugih, koji su krenuli ranije i vraćali se obeshrabreni. Drugi su, bez obzira na to, nastavljali dalje i nekako stizali do Tuzle, odnosno položaja bosanske vojske, gdje su ih prihvaćali iscrpljene, izgladnjele i uplašene, kao što će neke druge prihvaćati u julu 1995.

Ti rijetki uspjesi, za koje bi se odmah čulo u Srebrenici, a vijesti o njima su stizale brže nego o bilo čemu drugom, pokrenuli bi lavinu priča i raspalili maštu i onih koji do tada nisu ni sanjali da napuste grad. I opet bi se spremale desetine, možda i stotine grupa, polazile na put, noseći siromašnu popudbinu i pušku na leđima ili pištolj zataknut za pojas. Neki su se vraćali, drugi ginuli ili padali u zarobljeništvo, a malobrojni stizali do odredišta. Svi su polazeći maštali kako će doći u Tuzlu, kupiti gajbu piva i šteku cigareta i piti i pušiti, prave, "peglane" cigarete a ne ova govna... Svojim dolaskom najavljivali su propast grada, bio je to znak da je jedan svijet koji je sve to vrijeme preživljavao za sebe bliži kraju. Ljudi koji su imali najmanje za izgubiti – samo svoje živote – napuštali su ga prvi.

Jedine novine zvale su se Glas Srebrenice i izlazile su neredovno, štampane na običnom papiru, formata A4. Svaki od dvadesetak primjeraka tiraža bio je original svoje vrste, otkucan na mašini za tipkanje. Samo na jednom naslovna strana, obično nacrtana drvenim bojicama, bila je boji, a ostale, umnožene, crno-bijele.

Iz ove perspektive teško se usuditi i reći da su uopće postojale, jer malo je vjerovatno da je bar jedan primjerak preživio. Iza novina, u kojima su tekstovi bili otipkani samo na jednoj strani, a na drugoj davno popunjeni formular, stajala su trojica mladića. Papir su, naime, dobijali iz općine u vrijeme kada je čak i birokratija kuburila sa papirom: službenici su im, ne gledajući, s reda davali stari upotrijebljeni papir na kojem je bar jedna strana bila čista.

Nisu to bile novine u kojima su se mogle pročitati vijesti, za to je služio radio, niti je broj njihovih čitalaca ikada bio veći od stotinjak, prenosile su se iz ruke u ruku. Čitali su ih oni koji su ih i objavljivali, njihove familije i prijatelji, a obilovale su kojekakvim analizama, punim gramatičkih i slovnih grešaka, velikih riječi kao što su "geopolitički", "strateški" i "globalno", obično upotrijebljenih tek tako, uglavnom sa ciljem da istaknu autorovu obrazovanost i rječitost. Lokalni novinari objavljivali su tu i svoje prve tekstove i pjesme, nerazumljive i teške za čitanje.

Najvećem dijelu stanovništva ti tekstovi ionako ne bi značili ništa, pa je možda i bolje što nisu izlazili iz kruga izravno zainteresiranih. U svakom slučaju,

zahvaljujući tim novinama vrlo ograničen broj ljudi održavao je barem iluziju nekakvog duhovnog života; skupina ljudi, na čijim sam marginama bio i ja kao, eto, jedan od čitalaca – koji je uzgred budi rečeno krao papir iz kancelarije UNMO-a za štampanje barem jednog kompletnog broja – pokušavala je makar time dati smisla bezumlju u čijem smo se središtu našli.

Za razliku od novina, koje su rijetko, ali u kontinuitetu, izlazile tokom tri godine opsade, gradski radio počeo je raditi tek potkraj 1994. Ustvari, ponovo počeo: prije rata bio je to općinski radio i emitirao je uglavnom emisije tipa "pozdravi i želje", omiljene kod domaćeg, kako srpskog tako i brojnog muslimanskog stanovništva. Srbi su odlazeći iz grada navodno uništili i odašiljač ili je on tek bio pokvaren, pa je oprema ležala neupotrebljiva u zgradi nekadašnjeg Doma kulture. Njihov pokušaj da obnove radio ostao je na nivou žalosno neuspješnog eksperimenta. Radio nije mogao emitovati izvan grada. Tačnije, izvan gradskog centra, parka i pijace gdje su postavljeni moćni zvučnici, koji su sa krahom ove ideje neupadljivo uklonjeni, samo koju sedmicu potom.

Napušten od svojih i izoliran od neprijatelja, grad je informacije izvana dobijao jedino preko nepouzdanog državnog radija ili rijetkih posjetilaca, koji su se zadržavali kratko. Obično su to bili novinari koji su dolazili na jedan dan ili svega nekoliko sati, sasvim dovoljno da snime ili fotografiraju prljave ulice, razgovaraju sa sumornim ljudima i dosadnim gradskim zvaničnicima.

Dužinu njihovog boravka određivali su Srbi, a oni su poštovali rokove, uvijek odlazeći radije nego što su došli. Djeca su u grupama hodala za njima, bila im je zanimljiva njihova oprema, njihovi ruksaci, vikali za njima "Mister bombon!", ali kao i za svima drugima, uzalud. Dolazili su u potrazi za senzacijom, što je bio i sam dolazak u grad, tražeći odgovore na pitanja koja su nama izgledala smiješno, ona koja ni mi sami sebi nismo postavljali.

Nervirala ih je stalna gužva, gledali su na sat, rutinirano raspodjeljujući vrijeme, vrlo, pretjerano profesionalni, kao da ih ono što vide ne dodiruje ni najmanje.

I ništa od onog što su vidjeli nije ih diralo, uz rijetke izuzetke, poput starijeg, potpuno sijedog novinara *Toronto Suna*, čijeg se imena više ne sjećam.

Bili smo u jednom od nekoliko kolektivnih smještaja, na autobuskoj stanici čija je velika unutrašnjost crvenim ciglama bila podijeljena na manje prostorije, da bi se dobilo na prostoru. U jednoj od tih prostorija, golih zidova, sjedila je mlada žena, nije mogla imati više od 25, i dojila je dijete, dok se drugo igralo u sobi. Bila je sama, muža nije bilo tu, a ona je sjedila na spužvi prekrivenoj sivim i grubim vojničkim ćebetom. Nasmijala se, stidljivo slobodnom rukom prekrivajući usta u kojima nije bilo nijednog zuba, i strpljivo odgovarala na pitanja. On je pitao, a ja prevodio, sve dok nisam primijetio da stoji, ruku opuštenih niz tijelo, i ne zapisuje njene odgovare. Samo je klimao glavom, razgledajući sobu ispod oka, tako da ona ne primijeti, izlazeći skrhan, pognutih ramena. Sve vrijeme putem do općine, gdje nas je čekao gradonačelnik, nije progovorio ni riječi.

Bilo je to krajem 1993, malo prije nego što je kanadski kontingent napustio grad. S njim je u gradu bio još jedan novinar, John Pomfret, iz *Washington Posta*. Hodao je gradom, nekako zadignute glave, privlačeći pažnju velikom, ali zaista velikom, torbom koju je nosio oko pojasa. Prilazio je ljudima na ulici, pompezno ih pitajući: "Do you think the enclave is viable?", a oni su ga blijedo gledali, ne shvatajući šta time želi reći.

Pomfretov članak, koji sam pročitao nekoliko mjeseci kasnije, ničim nije odgovorio na pitanje da li je enklava "viable". Naprotiv, bio je posvećen isključivo razgovoru koji je vodio s Naserom Oričem. "Te noći smo morali koristiti hladno oružje", rečenica je iz tog razgovora koja se i meni urezala u sjećanje. Bio je to

početak nečega što me uplašilo, posljedice čega onda nisam skroz shvaćao, znak da svijet vani više zanima on nego Srebrenica. To je moglo značiti samo jedno: da smo potrošeni ili da smo bili potrošeni već mjesecima, ali to nismo shvaćali.

Nakon što je u grad u ljeto 1994. stigao još jedan novinar, bio sam siguran u to. On je bio i posljednji novinar koji će ikad posjetiti enklavu, pokušavajući da se prošverca u konvoju humanitarne pomoći. Srbi su ga, pregledajući konvoj, otkrili i zadržali cijeli konvoj na Žutom mostu, prijeteći da će sve kamione vratiti tamo odakle su došli. Poslije nekoliko sati pregovaranja uspio je ući u grad, najviše zahvaljujući dobrim odnosima koji su holandski oficiri za vezu imali sa Srbima.

Mogao je ostati samo toliko dok konvoj ne bude istovaren i odmah je tražio da razgovara sa Orićem. Napustio je grad to popodne, mnogo tiše nego što je stigao, i svi su bili spremni da ga zaborave kao nemio incident. To bi se i dogodilo da nakon izvjesnog vremena jedan od holandskih oficira na jedan od uobičajenih sedmičnih sastanaka sa oficirima iz komande 28. divizije nije donio fotokopiju njegovog članka i pokazao ga Oriću.

Tekst je sav bio u znaku riječi "mafija" i odnosio se na Orića koji je kao "šerif" vladao gradom, na to kako on vozi jedini automobil u gradu, i ne bilo kakav, već crni *Mercedes*... Veliki dio onog što je napisano nije bilo netačno, ili bar nije bilo laž, iako se Orić pjenio, a Holanđani članak smatrali skandaloznim. Izbor teme, začudo, nije zabrinjavao nikoga od njih. A u njemu se krila presuda svima nama. Jer, ustaljenost našeg užasa postala je opće mjesto. Toliko da je trebalo da se desi tek nešto još strašnije da bi svijet izvan enklave shvatio da se nešto uopće dešava.

Jedino pitanje koje bih volio postaviti svim prijateljima koje sam stekao poslije rata jeste da li pamte gdje su bili 11. jula 1995. Ne smijem, jer nisam siguran da ću uvijek dobiti odgovor koji bih želio, sa pojedinostima; ne smijem, jer znam da ću na kraju ostati sam, bez ikoga. I pored toga što sam uvjeren da imam pravo tražiti odgovor na to pitanje. Ne zato što me zanima gdje su tačno bili moji prijatelji, nego zato što bih volio znati da i oni nisu učesnici te izdaje. Ono što se desilo u Srebrenici u nekoliko dana jula 1995. je jedna od najvećih izdaja ljudske vrste.

Bilo je to vrijeme kada nam niko nije vjerovao, kada su vojnici tražili naređenje da budu ljudska bića, kada naši životi nisu vrijedili ničega. Čak ni gutljaja vode. Najmlađi preživjeli desetina smaknuća koja su se desila između 14. i 16. jula imao je samo sedamnaest godina. U trenutku kada su ga izvodili iz kamiona, sa grupom muškaraca, vezanih očiju i ruku, svi su samo tražili malo vode. "Nisam htio umrijeti žedan", kazao je on, svjedočeći na jednom od suđenja za srebrenički masakr na tribunalu u Haagu, godinama kasnije. Srpski vojnici otvorili su vatru.

Ja sam u to vrijeme bio u Potočarima, u holandskoj bazi, gdje sam radio kao prevoditelj za tročlani tim Vojnih promatrača Ujedinjenih nacija. Izdaja koju sam vidio ja, razlikuje se od one koju su vidjeli oni koji su preživjeli masakr. Oni su gledali kako se ljudski rod spušta u dubine bez presedana, bili ponižavani i mučeni, preživjeli samo čudom. Ono što sam ja vidio bila je hla-

dna, skoro birokratska nezainteresiranost, izdaja koju su počinili obrazovani, po svim standardima inteligentni ljudi. Ljudi koji se tih dana nisu usuđivali ili htjeli biti upravo to.

Moji prijatelji i ja bili smo osuđeni na smrt. I niko nije htio učiniti ništa na tome. Oni koji jesu, predstavljaju svjetlo u ovom mraku, jedino svjetlo. Spašavajući makar i jedan jedini život, oni su se izdvojili a da nisu morali učiniti nikakav poseban napor. Naprosto su ostali dosljedni svojoj ljudskosti. Užasno visoki broj mrtvih govori najbolje o tome koliko je malo takvih bilo.

Ne znam kako da okarakteriziram deset dana koje sam proveo u Potočarima, nakon pada enklave. Ne izdaju me riječi, izdaje me ono što osjećam, još uvijek košmarno sjećanje na to vrijeme. Događaji za mene nikad neće biti poredani onako kako su poredani drugima, uvijek ću imati problema da se sjetim tačnog toka stvari. Ali, pamtiću svako lice koje sam tamo vidio tih dana, svaku grimasu, strah u očima, imena ću pamtiti, dok god sam živ.

Od svih stvari koje su na ovaj ili onaj način izmijenile moj i živote ljudi oko mene najbolje se sjećam tog dana. Možda zato što je počeo tako obično i svakidašnje, tako nevažno: kad smo shvatili posljedice onog što se zbilo, bilo je odveć kasno. Krvavo i fatalno kasno.

Kao i uvijek kada bih prespavao kod djeda i nene, tog jutra sam ranije krenuo na posao. Putem sam usporio, ne želeći da u poštu stignem ranije nego što je trebalo, jer nisam podnosio njenu jezivo hladnu i vječito tamnu unutrašnjost. Već sam mogao vidjeti zgradu i još sam usporio, zastajući da zapalim cigaretu, ne bih li protraćio trenutak više. Bilo je rano, ali do mene je dopiralo drndanje agregata iz dvorišta zaštićenog bodljikavom žicom. Iako je časak ranije ulica bila potpuno prazna, dok sam se primicao ulazu na kojem su bile naslagane bijele vreće pijeska, čuo sam kako me neko zove. Osvrnuo sam se i na uzvišenju ispred bolnice vidio bliskog prijatelja, koji je stajao sam i mahnuo rukom, pozivajući me. Okrenuo sam se i pošao natrag, ka njemu, ne nalazeći ništa čudno u tome što, pored nas dvojice, u blizini nema nikoga. Prešao sam stotinjak metara do malog mosta ispod bolnice, gdje me on čekao.

– Šta si ti ovako uranio?, upitao sam više reda radi, pozdravljajući ga. Kada je odgovorio onim neodređenim "'Nako!", znao sam da nešto nije u redu. On nije bio čovjek koji je bilo šta radio onako, u njegovom životu ništa nije bilo svrha samo sebi. Bio je desetak godina stariji od mene i u vrijeme kad nisam imao nikoga, kada sam, sa devetnaest godina, počeo opasno piti, on me vra-

tio u život. Naučio me onom što je najbolje znao – da sve ima svrhu. Možda u drugačijim uvjetima ne bih povjerovao u to, ali tada sam se bio spreman uhvatiti za bilo šta. Prekinuo me u nagađanju, ne dopuštajući da ga drugi put, zaozbiljno, upitam šta radi tu.

– Jesi li čuo šta je bilo?

– Šta?, upitao sam uvlačeći dim cigarete.

– Naser je otišao iz grada!, kazao mi je sa nekim kiselim osmijehom na licu.

Umalo se nisam srušio. Mogao sam osjetiti kako iz mene kulja strah, prodirući ka površini, i istovremeno sam se upinjao da ostanem miran, dok je mozak pokušavao naći odgovor na sva pitanja.

– Kada?

– Jutros: on, Ramiz (Bećirović, načelnik štaba, op. a.), i još desetak njih.

– Kako?

– Helikopterom.

– Pa, jel' to kraj?, upitao sam, više sebe nego njega.

Nije rekao ništa, samo se još jednom nasmiješio, okrenuo i otišao prema gradu, uz blagu strminu ulice. Nisam još dugo stajao tu, krenuo sam ka pošti, idući sve brže, zamalo trčeći, kao da će mi unutra biti lakše. "Gotovo je, kraj", govorio sam naglas, skoro plačući.

Utrčao sam u zgradu, prošao mimo nerasanjenih portira, koji su me samo začuđeno gledali, ponavljajući da je gotovo, da je svemu kraj. Psovao sam, nisam mogao vjerovati da je došao kraj, a u to sam bio siguran, da će tri godine patnje okončati tako besmisleno. Udarao sam nogama u stup u holu, strah se pretvorio u ljutnju, kada je naišao jedan od mojih kolega. Ugurao sam ga u neku praznu prostoriju i ispod glasa rekao šta sam maločas čuo, kao da će vijest zvučati manje strašno ako je podijelim s njim. Ali, kao i obično u tim prilikama, nije. Uvjerenje da se kraj primiče nije me napuštalo.

Orićev let u Tuzlu, skupa sa nekim od najboljih

vojnika koje je 28. divizija mogla imati na raspolaganju, još uvijek je kontraverzan. Naređenje upućeno njemu i ostalima, koje je izdao tadašnji načelnik generalštaba ABiH Enver Hadžihasanović, postoji i objavljeno je u više navrata i sigurno otklanja sve moguće sumnje u Orićevo učešće u bilo kojem scenariju silnih teorija zavjere koje su otada lansirane. Jedan od razloga za to je to što je helikopter u povratnom letu, na kojem je trebao biti i on, za razliku od svih ostalih, neprimijećenih od srpske protivvazdušne odbrane, oboren u blizini Žepe.

Neposredno nakon obaranja helikoptera razgovarao sam sa prijateljem koji mi je prvi i rekao za let u Tuzlu. Po njegovim riječima, prostor iznad kojeg je helikopter gađan bio je sve do tada potpuno prazan; preko noći, srpske snage su tu nagomilale niz protivavionskih oruđa. Kada sam prvi put poslije toga vidio Bećirevića, izgledao je zastrašujuće: jedva je mogao hodati, bio na neki čudan način iskrivljen, ali je odbijao ljekarske preporuke da leži i umjesto toga se onoliko koliko je mogao bacio na posao. Bilo mi je žao tog čovjeka, jer je na njegova leđa odjednom pala odgovornost koju, to znam, niko drugi ne bi želio prihvatiti.

Srbi su neočekivano brzo saznali za to: samo sedam dana nakon njegovog odlaska u Tuzlu, u kancelariju UNMO-a stigao je vrlo neobičan zahtjev. Naime, uz posredništvo holandskih oficira za vezu, pukovnik Ljubiša Beara, šef službe sigurnosti VRS-a, zatražio je sastanak sa Orićem. Prisustvo tako visokih oficira u okolini Srebrenice bilo je samo po sebi neuobičajeno, traženje sastanka bio je povod za uzbunu.

Beara je danas optužen za genocid pred Tribunalom u Haagu i svjedočenja srpskih svjedoka identificiraju ga kao ključnog čovjeka, planera masovnog smaknuća koje je uslijedilo nakon pada Srebrenice.

Koliko-toliko organizirana kolona, u kojoj su se srebrenički civili i vojnici probijali prema Tuzli u julu 1995, poslije nekoliko dana se raspala. Umorni od stalnih pokreta i čestih srpskih zasjeda, kolona se podijelila u manje grupe koje su se samostalno nastavile kretati prema zajedničkom odredištu. Jedna takva grupa je nakon nekoliko noći u pokretu zalutala u neko bezimeno poluizgorjelo selo u okolini Zvornika. Shvaćajući da sviće i da ne mogu dalje, članovi skupine odlučili su predaniti u žbunju nadomak jedne od izgorjelih kuća u samom selu, računajući da će tu biti mirni od srpskih potjera.

Poslijepodne tog dana, slučaj je u selo nanio srpsku patrolu koja je svratila u dvorište kuće prekoputa njihovog skrovišta, tražeći vode. Donoseći vojnicima vodu, starica koja je živjela u kući pitala ih je: "Djeco, ima li Turaka?" Ovi su poslovično odgovorili da ima, na što je ona uzvratila: "Neka, da ima baba čim svinje 'raniti!" Vojnici su se samo nasmijali i produžili.

U to vrijeme bio sam u Potočarima, u holandskom vojnom logoru, potpuno zbunjen. Sve se zbivalo odveć brzo. Za četiri dana je nestao jedan grad, njegovo stanovništvo i njihove zajedničke prošlosti.

No, pripreme za ono što se odvijalo pred očima hiljada civila i nekoliko stotina holandskih vojnika trajale su duže. Još krajem maja ili početkom juna sam u kancelariji Vojnih promatrača naišao na izvještaj koji je njihova patrola dan ranije napravila na putovanju Srebrenica – Sarajevo – Srebrenica. U izvještaju su se pominjali autobusi vojnika, artiljerija, kamioni municije,

višecijevni bacači raketa i nekoliko protivavionskih sistema SAM-3, raspoređenih u blizini Srebrenice, duž puta između Vlasenice i Milića. Grafitnom olovkom sam na komadić papira prepisao najvažnije stvari, uključujući koordinate artiljerijskih oruđa i naročito, mislio sam, bitnih SAM-ova.

Popeo sam se na sprat pošte, gdje je bila mala telefonska centrala i nazvao svog prijatelja u komandi 28. divizije. Kada sam mu, još uvijek pod dojmom šokantnih informacija, uznemireno ispričao o čemu se radi, dogovorili smo se da se nađemo u gradu, kod pijace. Predao sam mu papirić, a onda smo se skupa uputili u komandu, gdje nas je čekao obavještajni oficir. Dok sam i njemu ponavljao priču, on je na mapi tražio i bilježio koordinate.

Krenuo sam natrag na posao odatle, a on me uvjeravao kako će sve odmah šifrirati i poslati u Tuzlu. Nekoliko dana kasnije, na jednom od redovnih sastanaka između oficira ABiH i Vojnih promatrača, on je, izražavajući svoju zabrinutost za srpske pokrete oko enklave, rekao kako su, "prema našim izvorima, pokreti srpskih trupa uočeni ovdje i ovdje", pokazujući na karti mjesta oruđa.

Tada, doduše, nisam znao da je dvije sedmice ranije jedna patrola 28. divizije na Velikom Žepu, planini u blizini druge enklave Žepe, primijetila neuobičajene pokrete. Kasnije se ispostavilo da se u jednoj od tri *Gazele* koje su oni vidjeli nalazio lično Ratko Mladić. Šest modernih transportera BMP 80, naoružanih lanserima "maljutki" i protivavionskim topovima, pripadalo je 65. zaštitnom puku VRS-a koji je tog dana brinuo za njegovu sigurnost.

I taj izvještaj proslijeđen je komandi Drugog korpusa ABiH. I jedan i drugi raport su upućivali na ozbiljne srpske pripreme za napad na enklavu i najvjerovatnije završili u hladu nekog sefa ili ladice.

U prilog tome ide i poruka koju je nekoliko dana uoči početka napada na Srebrenicu, na svoju ruku, iz Tuzle poslao Naser Orić. U toj poruci je, u parafrazi, stajalo: "Čuvajte se... Nešto se veliko kuha, čuvajte tenkoprohodne pravce od Zelenog Jadra i Žutog mosta. Ozbiljna je stvar, ali i gore smo mi predurali." No, do tada je već sve bilo odlučeno.

Srbi su bili u Zelenom Jadru, zalihe hrane su se, bar prema riječima općinskih zvaničnika, smanjivale, a UNPROFOR radio jedino što je znao: pregovarao. U Orićevom odsustvu sve je bilo u rukama njegovog načelnika štaba, Ramiza Bećirovića, koji je nepovratno skrhan onim što je uslijedilo umro nekoliko godina poslije rata, nikad više isti čovjek. On se još uvijek oporavljao od rana zadobijenih kada su Srbi iznad Žepe srušili helikopter kojim su se on i grupa oficira 28. divizije vraćali iz Tuzle.

Ramiz nije bio čovjek za krizne situacije: bio je oprezan, ponekad i kolebljiv, nije volio improvizirati niti donositi velike odluke, štedio je ljude i resurse. Njegova uloga se sastojala u tome da pravi ravnotežu Orićevoj ishitrenosti. Pored njega, u Srebrenici više nije bilo nijednog armijskog oficira od uticaja koji bi svojim vojnim iskustvom, obrazovanjem i liderskim karakterom mogao da se nosi sa okolnostima. Povrh toga, Drugi korpus nije dopuštao upotrebu sile u ponovnom zauzimanju Zelenog Jadra. Kada je 7. jula počeo posljednji srpski napad, sve je bilo spremno za katastrofu.

Već prvog dana linije odbrane u južnom dijelu enklave su izgubljene. Rezervnih linija nije bilo, a odbrana je bila plitka. Štab divizije se preselio na sprat pošte, u kojoj je bio i centar veze. Slučajno sam se zatekao tu kada je došao kurir tražeći ručne bombe, kojih nije bilo. Bio je prljav, umoran i kao u transu ponavljao: "Da nam je samo ručnih bombi, sve bi ih povaljali. Imamo tromblona, al' ne pomažu." Nekoliko članova štaba je sa svojih opasača skinulo bombe i pružilo mu ih. Ali, to

nije bilo dovoljno. Stanovnici nekoliko okolnih sela su već počeli da pristižu u Srebrenicu, noseći zavežljaje hrane i odjeće. Već su se mogli čuti zvuci pješadijskih borbi vođenih na samom ulazu u grad.

Komandant 282. brigade, čija je to zona odgovornosti bila, preklinjao je: "Opkoljeni smo, treba nam pomoć!" "Izdrži još malo, doći će", govorio mu je Ramiz iz centra veze. "Ne znam koliko ću moći, pucaju sa svih strana." "Izdrži samo još malo, dolazi interventna četa!" Iznenada, s druge strane veze više nije bilo nikoga.

I sljedeći dan su se najžešće borbe vodile na južnim prilazima gradu. Sada su stanovnici predgrađa napuštali svoje kuće; Srbi su bili preblizu. U pošti je vrvjelo; kuriri su dolazili i odlazili, štab je pravio plan protivnapada, a holandski oficiri su od vlasti tražili da uzmu i oružje koje su im predali 1993. Njihov zahtjev odbijen je iz dva razloga. Prvo, oružje koje je ABiH predala tokom demilitarizacije bilo je uglavnom nekorisno ili pokvareno. Municije za artiljerijska oruđa i tenkove ionako nije bilo, pa ni oni nisu bili od koristi. Drugo, povlačenje oružja sa UN-ovog depoa značilo bi da Srebrenica, barem formalno, prestaje biti demilitarizirana zona i da UN više ne snosi nikakvu odgovornost za njenu sudbinu jer su, pogrešno, demilitarizacija i status sigurne zone direktno povezivani.

Tu večer, devetog jula, Vojni promatrači su odlučili da se povuku u Potočare, u holandsku bazu. Nas dvojica prevodilaca, moj kolega Hasan i ja, trebali smo poći s njima. Hasan to nije želio, njegova porodica je još uvijek bila negdje u prenatrpanom gradu i on je htio biti s njima. Ja sam pošao. Dok smo se vozili prema Potočarima, Srbi su nas gađali sa okolnih brda. Tek kada smo došli u holandski logor, počeo sam shvaćati šta se dešava. Pokazali su mi gdje ću spavati. Razgovarao sam sa jednim od naših ljudi zaposlenih kod "plavaca". Usred razgovora sam zaplakao, ponavljajući jedno te isto: "Sve

je otišlo u materinu. Zar ne vidiš da je sve gotovo, čovječe!" Nije mi vjerovao.

Sljedećeg jutra sam otkrio da je jedan od osnovnih razloga za zabrinutost mog šefa, također holandskog oficira, majora Andre de Haana, bio taj što je u pošti u gradu zaboravio pasoš. No, tamo je već bio holandski oficir za vezu – koji je kasnije uz Karremansa popio rakiju sa Mladićem – i brinuo se za njegove lične stvari. Odgovarajući radijem na naše pitanje kakvo je stanje u Srebrenici, on je rekao da je malo mirnije, ali da su se "muslimani počeli međusobno sukobljavati".

Poludio sam. Znao sam da laže i zatražio sam od našeg *team leadera* da pođemo u Srebrenicu. Odbio je. Obrazlagao je svoju odluku granatama koje su na putu do Srebrenice zviždeći prelijetale Potočare. Na svaku eksploziju dopunskog punjenja – imao sam godinu dana besplatne obuke – on i dva Afrikanca bježali su u sklonište. Zatražio sam da me pusti da idem sam.

– Može, ali samo na tvoju odgovornost, rekao je.

– Nema problema. Dajte mi kartu, motorolu i baterije.

– Znaš li čitati kartu?

– A-ha.

Uzeo sam sve što mi je bilo potrebno, potrpao hrane u džepove i krenuo. Dok sam išao prema kapiji, on je obavijestio holandske vojnike. "Moj prevodilac će izaći, propustite ga." Vojnik na izlazu me samo pogledao i, vjerujem, iskreno zaželio sreću.

Već sam isplanirao put. Mislio sam trčati iz jedne fabrike u drugu (radi se o industrijskom kompleksu) dok to bude bilo moguće, a onda koritom rijeke, sve do Solućuše, na samom ulazu u grad. Tu ću biti siguran od srpskih nišandžija. Nosio sam vojnu bluzu i pantalone i znao sam da ću biti meta. Preskočio sam ogradu i ušao u halu *Ferosa*, prijeratne fabrike kočio-nih ležajeva. Zaprepastio sam se kad sam vidio jedan bračni par kako mirno kupi pokošenu

travu, kao da se oko njih ne dešava ama baš ništa. Preskočio sam i drugu ogradu i tu skrenuo u korito rijeke.

Nisam uspio proći neprimijećen. Nekoliko metara rijekom i – prvo bljesak, a onda parajući "buuum". Bacio sam se na zemlju, dok je po meni padalo busenje. Bestrzajni top, bio sam siguran. Nisam vjerovao da mene gađa, mislio sam da je još neko u blizini. Desetak metara dalje, bio sam siguran da sam meta upravo ja. Sišao sam sa obale i zagazio u rijeku zaklonjenu drvećem. Ko god da je bio onaj za topom, sada me nije mogao vidjeti, ali svejedno, znao je da sam tu. Još nekoliko puta sam morao zaleći idući ka Srebrenici.

Kada sam bio na sigurnom, ponovo sam izašao na cestu. Usput sam sreo mladića koji je nosio pušku obješenu preko ramena i objasnio mi da su naši tu noć izveli kontraudar. "Samljeli smo ih", rekao je, očito zadovoljan. Nikad ga više nisam vidio. Došao sam pred poštu, umoran, prljav i mokar. Naša kancelarija je bila razvaljena i sve od bilo kakve vrijednosti odneseno. Magacin sa hranom također je bio prazan. Otišao sam na sprat, pun vjere, ubijeđen u ono što sam čuo. Međutim, tu sam otkrio da je samo dio istina. Armijske snage zaista jesu izvele kontranapad. Srbi su, međutim, ubrzo uveli svježe snage i povratili položaje. "Evo ti ih ovdje, na Učinoj bašči", rekao mi je Nasir Sulejmanović, tehničar u centru veze, i sam uplašen. Osim komunikacija, sve je bilo u rasulu. Tenkovi su prodirali iz Jadra, a protivtenkovsko oruđe je bilo u deset kilometara udaljenim Potočarima. Oružje je na konjima dovučeno nekoliko sati kasnije, ali nije bilo koristi. Dvojica koji su rukovali oružjem nisu mogli pogoditi tenk.

Grad je zasipala kiša granata, svako malo su u bolnicu dolazili ranjenici. Otišao sam do bolnice i radijem prenio ono što sam vidio. Kako se približavao mrak, bilo je sve jasnije da Srebrenica pada. Javio sam i to. Stanovništvo se predvečer uzbunilo i krenulo prema

Potočarima: glavna gradska ulica bila je zakrčena ljudima, koji su bezglavo htjeli van, bilo gdje, samo da se sklone odatle. Neki su već pješice, natovareni prtljagom, kretali ka Bratuncu.

Ispred pošte, Hasan je uplakan, radijem koji je posudio od mene, pregovarao sa promatračima da mu dopuste uvesti brata u bazu; kasnije to neće biti od bilo kakve važnosti, ali tada smo i on i ja mislili kako spašava bratov život. Čuo sam da su negdje u toj gužvi moji djed i baka, i nakon nesupješnog pokušaja da ih pronađem, i ja sam krenuo. Zadnje čega se sjećam iz Srebrenice je skupina ljudi, svi naoružani, kako stoje pred ulazom u poštu, prekaljeni ratnici koje je napustila svaka nada. Puške su u rukama držali kao kakve štapove i dok se sunce spremalo da zađe, na njihovim licima bio je ispisan ishod.

Nakon dvadesetak minuta pješačenja okrenuo sam se i iza sebe vidio bijeli džip: u njemu su bila trojica SAS-ovaca, koji su tu stigli kao "Joint Commission Officers" nekoliko mjeseci ranije. Cijeli dan su proveli na frontu; očekivali su avione koje su trebali navoditi. Stali su i ja sam uskočio na otvoreni džip. Britanci su jurili nevjerovatnom brzinom, dijelom i zato što smo znali da će Srbi pucati na nas; pokušavao sam javiti Holanđanima da otvore kapiju da se ne bismo zadržavali na ulazu. Ali, koliko god da sam se derao, vjetar je bio glasniji od mene. Srbi su, nasreću, pucali preko nas.

Na ulazu su me dočekali ljudi čiji sam posao radio cijeli dan. Jedan od njih me kroz smijeh nazvao "Christianne Amanpour". "Fuck you both!", bilo je sve što sam mu imao reći. Jedino što je tog dana izašlo iz Srebrenice bio je moj glas. Na temelju onog što sam javio i onoga što je poslije vidio svojim očima, plašljivi ali pismeni vojni promatrač iz Afrike – major David Tetteh iz Gane – sačinio je nekoliko dana kasnije izvještaj u kojem se sve vrtjelo oko jedne riječi: genocid. Kada me

zamolio da pogledam izvještaj prije nego će ga poslati, nisam se osjećao bolje zbog toga. Sve ono što se dešavalo sljedećih dan ili dva je poznato. Avioni nikad nisu došli, a srebrenički civili su tražili zaštitu kod Holanđana.

Uvečer 11. jula bio sam pozvan u štab holandskog bataljona. Dvojica holadskih oficira su se vratili sa sastanka sa Mladićem, koji je ultimativno tražio da prije pola noći razgovara s nekim od predstavnika lokalne vlasti. Moj posao je bio da nađem nekoga od njih u masi. Nasmijao sam se: "Jeste li vi normalni? Oni su sad u šumi i vjerovatno se spremaju da krenu prema Tuzli." "Nađi direktora škole, direktora bolnice, bilo koga", odgovorio mi je njihov oficir za bezbjednost.

I stvarno sam, nakon nepunih sat vremena, našao direktora srednje škole, Nesiba Mandžića. Kada sam mu rekao za zahtjev srpskog generala, samo je – iako prepadnut na smrt – klimnuo glavom i krenuo sa mnom prema holandskom kampu. Ne znam šta se dogodilo tu noć, ali su mi ujutro rekli da je novi sastanak s Mladićem dogovoren za 10 sati. No, prije nego što je sastanak i počeo, njegovi su vojnici ušli u Potočare i opkolili izbjeglice. Mandžić je iz centra veze satelitskim telefonom razgovarao s nekim ili, bolje rečeno, derao sa na nekog iz vrha tadašnje BH vlasti: "Ali, oni već ulaze, razumijete li, oni već ulaze!" "Idiot, kaže mi da potražimo zaštitu od UNPROFOR-a", govorio je izlazeći iz sobe, zalupivši vratima.

Srbi su tražili da obiđu kamp da bi bili potpuno sigurni da unutra nema pripadnika ABiH. Holandskim vojnicima je naređeno da odlože oružje. To su i učinili. Kada se nekoliko srpskih oficira pojavilo u velikoj sali u kojoj je u blatu do zglavaka bilo više stotina izbjeglica, žene su počele vrištati, neke izgubile i svijest, a djeca su se dala u plač. Nakon sastanka, od kojeg su svi očekivali mnogo, Holanđani su napravili plan: UNHCR i Crveni križ će evakuirati izbjeglice uz njihovu oružanu pratnju.

U tom trenutku već su dva kamiona UNHCR-a

sa ćebadima i hranom za izbjeglice bila na putu prema Srebrenici. Odahnuli smo. Na dva sata. Jer tačno je toliko prošlo dok prvi srpski kamioni i autobusi nisu počeli stizati u Potočare. Bili smo još jednom zatečeni. Dok sam skamenjen gledao kako autobusi i kamioni ulaze u naselje, upitao sam nekog holandskog oficira šta se dešava, mnogo više iz potrebe da me razuvjeri nego da mi da pravi odgovor. Cereći se, odgovorio mi je: "Dolazi Ratko Mladić da vas evakuira."

U isto vrijeme, holandski pukovnik protestira kod srpskog generala. Vodio se sljedeći dijalog: "Molim vas, ja sam komandant holandskog bataljona i ja..." "Kakav, bre, komandant. Ti si jedna karina. Ja sam ovde bog! Prevedi mu to, prevedi!" Dogovori su rezultirali time što će, umjesto srpskih, holandski vojnici organizirati evakuaciju i sprovoditi civile do vozila.

Poslijepodne, izlazim iz kampa sa jednim od promatrača. Pedesetak metara od kapije kontrola. "Koji si ti?", pita me vojnik. "Prevodilac", odgovaram, i osjećam kako mi glas drhti. "Imaš li ti neki papir?" Dajem mu službenu žutu karticu. On je uzima, letimično pogleda, dodaje drugom, ovaj trećem i tako preko ceste do Mladića, kojeg tek tad vidim okruženog njegovim oficirima. On se zagleda u karticu, podiže pogled kada mu šapnu da stojim preko puta i kažiprstom me poziva da dođem.

Noge su mi postajale teže sa svakim korakom, osjećao sam se kao da koračam kroz vodu, nestajalo mi je zraka. Kada sam mu prišao sasvim blizu, svijet se zavrtio oko mene. Ustvari, oko njega, jer mogao sam se koncentrirati samo onoliko koliko je bilo potrebno da odgovaram na njegova pitanja. Kao da nikog drugog nije bilo oko nas.

– Dobar dan.

– Dobar dan.

– Odakle si?

– Odavde, iz Bratunca.

– Šta radiš ovdje?

– Prevodim.

– Kud si krenuo?

– Pa... evo, krenuo sam gore sa ovim vojnim promatračima, da vidimo šta se dešava.

– Jesi li bio u vojsci?

– Nisam.

– Nisi, je l' da?

– Nisam, ozbiljno, bio sam maloljetan!

– Dobro, 'ajde sad idi u kamp.

– Mogu li dobiti svoju karticu natrag?

– Evo ti.

Ne znam tačno odakle je došlo to pitanje, šta mi je dalo snage da zatražim karticu, ali sam u tom trenutku bio uvjeren da će taj plastificirani komadić papira, žute boje, odlučiti između života i smrti. Malčice, imao sam osjećaj, zatečen tim pitanjem, Mladić je čas ili dva šutio prije nego što je rekao: "Evo ti."

Dodao je nešto, čega nikad nisam bio u stanju da se sjetim, ali nešto u smislu da "ima mnogo pijanaca", da bi mi neko mogao nauditi ako ostanem na cesti. Stavljajući karticu u zadnji džep pantalonica, jedino što mi je prolazilo kroz glavu bilo je da ne želim ostati bezimen leš. Krenuo sam prema kapiji, duboko vjerujući da će mi neko pucati u leđa; tijesne čizme koje sam to jutro posudio od nekog holandskog vojnika, koje su mi do tada uništavale stopala, najednom više nisu bile problem. Morao sam proći kroz kordon srpskih vojnika i očekivao sam da čujem zvuk repetiranja puške. Oni su sjedili, raskopčanih bluza sa obje strane ulaza, neki od njih klimnuli su i glavom dok sam prolazio bojažljivo izbjegavajući njihov pogled. Stražar je otvorio kapiju i pustio me da uđem. "Tegovi" koje sam imao na nogama su odjednom nestali i ja sam bio spreman da poletim od radosti što sam živ.

Preživio sam jer se Mladić tog dana osjećao kao

bog: imao je apsolutnu moć da odlučuje o životu i smrti. Mjesecima kasnije ću ga sanjati svaku noć: iznova sam proživljavao taj susret, trudio se da zaboravim detalje koji su me proganjali. Budio sam se pred njegovim zakrvavljenim pogledom, povraćalo mi se od zadaha iz njegovih usta, u nosnicama se zadržao bazd alkohola koji se širio oko njega. Plašio sam se da ću poludjeti pokušavajući da objasnim sebi zašto je poštedio mene, beznačajnog kao što su u njegovim očima morali biti i moji prijatelji čije je strijeljanje naredio. Nisam uspio pronaći odgovor.

Dan poslije (tada sam prestao računati vrijeme), evakuirani su skoro svi ranjenici i medicinari iz srebreničke bolnice. Neki od njih posljednji put su viđeni živi na kamionu sa UN-ovim oznakama na putu iz Potočara prema Bratuncu. Dok su se spremali da krenu, čuo sam i kako Srbi od UN-a traže da im predaju nas, prevodioce, te kako su ovi popustili pred tim zahtjevom. Moji šefovi, s kojima sam razgovarao o tome, nisu mi mogli ponuditi bilo kakve garancije. "Srbi samo žele biti sigurni da niko od vas nije počinio ratne zločine", lakonski su odgovarali.

Razgovarao sam o tome sa kolegicom dok smo gledali kako se uglavnom civili ranjeni tokom proteklih nekoliko dana spremaju krenuti prema Tuzli. Jedan holandski vojnik, koji je razumio bosanski, prišao mi je i rekao: "Slušaj, evo ti moja puška, rani se u nogu, pa ćemo te svrstati među ranjenike. Ako ne smiješ ti, ja ću pucati." Pogledao sam u njega, pa u "uzi". Nisam imao hrabrosti za to. Tu noć, holandski bataljon je iznenada dobio poruku iz štaba u Tuzli koja je glasila da se "UN ima pobrinuti za sigurnost dvojice prevodilaca čija su imena: Emir Suljagić i Hasan Nuhanović". U zaglavlju poruke je stajalo da je upućena Yasushiju Akashiju, Rupertu Smithu i glavnokomandujućem UNPROFOR-a, francuskom generalu Bernardu Janvieru, odnosno da do-

lazi iz komande snaga UN-a u Tuzli.

Kasnije sam saznao kako je do toga došlo: Hasan je, u strahu za naše živote, nazvao Tuzlu i razgovarao sa penzioniranim američkim pukovnikom Kennethom Biserom, u to vrijeme službenikom Odjela civilnih poslova UN-a. Ovaj je napisao tu poruku i poslao je, koristeći svoje dobre veze, na sve moguće adrese pa, ispostavilo se kasnije, i u Sekretarijat UN-a u New Yorku.

Zaista ne znam koliko je dana još proteklo prije nego što smo napustili Potočare. Sjećam se samo vreline podneva, 21. jula, kada smo konačno sjeli u automobil, nas desetak, treći u koloni, dok su ostali bili u automobilima svojih "firmi", zaklonjeni iza ćebadi otpornih na šrapnele koji su nas trebali zaštititi od pogleda izvana; provirio sam kada smo prelazili granicu i vidio Mladića i njegov jadni vojnički pozdrav dok je konvoj odmicao preko mosta u Srbiju. Međuvrijeme sam proveo u magnovenju, nikad sasvim siguran da sve to samo ne sanjam. Noću sam se budio i hodao vjerujući da će me ostaviti ako zaspim, a Srbi su danju pljačkali sve što se moglo opljačkati.

Pamtim još staru ženu u crnini kako po julskom suncu u kolicima vuče frižider i svako malo staje da se odmori, ali ne odustaje od frižidera; pamtim još onoga što je svaki dan dolazio i nosio po jednu košnicu sa livade u blizini; onog što je na traktorsku prikolicu tovario svježe sadjeveno sijeno...

Srbi su već bili u gradu dok su se hiljade ljudi slijevale u Potočare, mjestašce na pola puta između Bratunca i Srebrenice koje je socijalistički režim izabrao za izgradnju industrijske zone. Jedni su dolazili pješice i zaustavljali se na ulazu u holandsku bazu, drugi su stizali u bijelim UN-ovim kamionima iz Srebrenice: viseći u grozdovima grčevito su se rukama držali za ogradu prikolice ili sjedili na kabini tako da su vojnici iza volana s velikim teškoćama vozili.

Iskrcavali su se iz kamiona, koji bi se odmah zaputili u logor i sakupljali na nevelikom prostoru između tri fabričke zgrade, tražeći u napuštenim halama sklonište od dolazeće hladne noći; i pored toga je najveći broj ljudi ostao vani, na otvorenom. Ležali su ispod pokvarenih i zahrđalih autobusa i kamiona, zamotavajući se u ćebadi. Stizali su 11. jula donoseći vijesti o padu grada, nekako čudno pomireni sa svijetom i sa sobom, uljuljkani u uvjerenju da će sve, koliko sutra, biti u redu. Nebo iznad njih su parali NATO-ovi avioni, i bilo je tačno dva sata popodne.

Holandski su vojnici u međuvremenu napravili sporedni ulaz koji su izbjeglice koristile da bi ušle u kamp. Nisu mogli ući na glavni ulaz jer su ih Srbi mogli vidjeti sa obližnjih položaja, pa su koristili otvor na rešetkastoj metalnoj ogradi, koji je bio zaklonjen od njihovih pogleda. Holanđani su me pozvali to poslijepodne da bi mi jedan od oficira kazao da stojim tu i usmjeravam ih kako budu pristizali. Pokazivao sam im pravac kojim će ići, još nekoliko stotina metara pravo dok ne uđu u veli-

ku halu, a tamo će im već reći kuda dalje. Ne znam koliko ih je prošlo tim putem; možda pet ili šest stotina žena, djece i muškaraca koji se nisu htjeli razdvajati od svojih familija. Svi su htjeli ući, vjerujući da su sigurniji nego sa one strane ograde, gdje su se osjećali izloženim dok su Srbi iz tenkova i topova pucali po kućama udaljenima nekoliko stotina metara od njih.

Sa svakom eksplozijom, sa svakim stupom crvene prašine koji se podizao iz neke od okolnih kuća, začuo bi se kolektivni vrisak, zavladala panika, masa bi se nakratko pokrenula, ubrzo shvaćajući da ipak nema kamo. Bilo je prilično kasno poslijepodne kada je do mene došao vojnik sa glavnog ulaza i zamolio me da mu pomognem. Neki ljudi su, rekao je, bili na kapiji, a on se nije umio sporazumjeti s njima. Krenuo sam za njim do stotinjak metara udaljene rampe, gdje su stajali mlađi muškarac i djevojka. Kako smo se primicali kapiji, a njihovi obrisi dobijali prepoznatljivost, poželio sam da umrem, odmah i tu. U nju sam bio neskriveno zaljubljen, proveli smo zajedno nekoliko istinski divnih mjeseci, onoliko koliko je to bilo moguće u Srebrenici. On je bio njen muž. Stajali su tu, oboje mladi i prepadnuti, on je bio samo nekoliko godina stariji od mene. Pitala je da li mogu ući u logor.

Gledao sam ih i znao da nijedan odgovor neće biti pravi, ali sam smogao snage i promucao ono što mi je rečeno da im kažem: "Možete ući, ali niko vam ne može garantirati sigurnost. Ni sam ne znam šta će se dogoditi." Ona je počela ridati i pitala me šta da rade. Šutio sam i gledao ih, ona ga je zagrlila. Rekao sam da mi je žao – okrenuli su se i otišli. On je ubijen, a ona se par godina poslije opet udala. Vidio sam je još nekoliko puta poslije rata, uvijek nasmijanu, neumorno kovrčave kose, i uvijek bih poželio da sam je to poslijepodne mogao pomilovati i naći neke lijepe riječi za utjehu. Ali, to nije bilo vrijeme za lijepe riječi.

Vratio sam se do prolaza na ogradi. Tamo me dočekao isti onaj oficir i rekao da idem van kampa i pomognem njegovim vojnicima da smjeste pridolazeće izbjeglice. Otišao sam tamo i tek što sam stigao jedan od vojnika mi je dao megafon i naredio da im prenesem kako nema potrebe za panikom, kako svi ne mogu ući u kamp, ali da se ne trebaju plašiti... Među stotinama ljudi koji su mi od tog trenutka počeli prilaziti, sa stotinama pitanja na koja nisam imao odgovor, bili su i moj djed i nena. Djed, koji je patio od astme, bio je umoran od prevaljenog puta i blijed, dok se nenino lice žarilo ispod brojnih marama i nekoliko slojeva odjeće koju je imala na sebi.

Spustio sam megafon na zemlju i onom vojniku rekao da su to moj djed i nena i da ih želim odvesti u kamp. Na sporednom ulazu koji je još bio otvoren, nekoliko stotina metara odatle, stajala su druga dvojica vojnika koji su me propustili. Uveo sam ih, proveo kroz jednu fabričku halu, a zatim i drugu u kojoj su na prljavom podu ležali ranjenici upravo dovezeni iz gradske bolnice dok je sa zida sablasno svijetlila velika žarulja. Doveo sam ih do kraja fabrike u veliku prostoriju punu ugaženog blata, gdje je već bilo nekoliko stotina civila. Rekao sam da ću se brzo vratiti. Djeda više nikad nisam vidio; u ljeto 2002. njegovi posmrtni ostaci pronađeni su u jednoj od masovnih grobnica pored Zvornika i preneseni u Sarajevo. U to vrijeme bio sam u Haagu, kao izvještać sa suđenja Slobodanu Miloševiću. Nenu sam prvi put vidio poslije pola godine.

I dalje nisam znao šta da uzvratim na brojna pitanja, nisam nikome mogao potvrditi da će svi sutra, a svi smo bili u stanju misliti samo na sutra, biti evakuirani, da im se ništa neće desiti. Hodao sam između njih, dok me neki starac koga nisam poznavao gledao sa zahvalnošću, drugi, kojeg također nisam znao, sa zabrinutošću, kao da mene moraju umilostiviti da bi se osjećali sigurno. Kao da su meni, zato što sam mogao

razgovarati sa "svemoćnim" stranim vojnicima, željeli povjeriti svoje živote, a ja nisam znao kud bih s tim teretom, pa sam svraćao pogled ustranu.

Sreo sam rođaka, na nogama je imao samo papuče. Očigledno ga je pad grada zatekao nespremnog, jer je na sebi imao još samo laganu ljetnju košulju. Crvenih i suznih očiju i on me pitao da li da ostane u Potočarima ili krene u šumu. Ne znam zašto, ali sam mu, ne razmišljajući ni trenutka, rekao da više izgleda da preživi ima ako odmah pođe, možda će stići veliku grupu koja je tada bila pet kilometara odatle, na Buljimu, brdu iznad Potočara, i spremala se da krene kroz srpske položaje.

Vidio sam i svog hodžu, i on je također tražio da jednom riječju odagnam njegove sumnje. Oni koji su odrasli u malim bosanskim, većinski muslimanskim sredinama kao ja, znaju šta mislim kad kažem "moj hodža". U mejtef sam krenuo prije nego u školu, arapski alfabet sam naučio kad i latinicu. Preda mnom je bio čovjek koji me naučio prvim kur'anskim ajetima, naučio da razlikujem dobro od zla, usadio prve strahove i prva moralna uvjerenja. Sada je sjedio u prašini, grančicom crtao nešto na suhoj zemlji i tresao se od straha. Sulejman efendija, kako sam ga uvijek zvao – nikad prezimenom Hodžić koje, uzgred, u tom času nisam ni znao – imao je dvoje djece i suprugu negdje tu i oni su čekali da se babo i muž vrati. Gledao sam ga i samo mislio na to koliko mi je dugo trebalo da savladam "dugo a"; kako sam lako naučio "Kunut dovu", kako sam smeće iz mejtefa umjesto u kantu gurnuo pod čilim, iako je to tog jutra bila moja dužnost pa sam dugo poslije puhao u dlanove crvene od njegove šibe...

Ne znam kako sam tu noć zaspao, ali vrlo dobro pamtim da sam usnio zmije; velike crne zmije koje su klizile mirnom površinom močvarne vode i primicale se zaobilazeći listove lokvanja; bježao sam, trčao po vodi, dok su mi noge propadale u mulj, vrištao, ali glas nije

izlazio iz grla. Okrenuo sam se i vidio kako se najveća od njih izdvaja, ide prema meni, zastaje na trenutak, gleda me i skače, vidim njena dva zuba u široko otvorenim raljama, a ona i dalje leti i znam da leti ka mom vratu, ali sam paraliziran, ne mogu se sageti ili izmaći, nemam kuda pobjeći. Stigao sam do kraja, a ona je već blizu, svega nekoliko centimetara, pokušavao učiniti nešto da se iskobeljam, još jednom uprežem svu snagu u želju da se pokrenem, batrgam... i budim se. Budan sam dočekao i jutro u sobici na spratu zgrade u kojoj je bio štab holandskog bataljona, namijenjenoj nama, prevodiocima. Moje kolege su ležale okolo, njih četvorica: jedan je bio budan kao i ja, ostala trojica su spavala snom umornog djeteta.

Tako budan sam izašao van, u dan koji će promijeniti moj život. Nisam to mogao znati i, kao i svi drugi, naredne sate sam proveo u iščekivanju. Zabrinut, ali ne previše. Sve dok mi De Haan, u pravom vojničkom maniru, govoreći kratko i odsječno nije dao "zadatak" da napravim listu domaćeg osoblja zaposlenog u UN-u. Usto, morao sam napraviti i listu ostalih muškaraca u kampu. Bilo je već poslijepodne kad sam, uz dosta papira i olovku, krenuo na posao.

Do tog momenta već se znalo da Srbi razdvajaju žene i djecu od muškaraca i dok su žene i djecu vozili ka slobodnoj teritoriji, autobusi i kamioni sa muškarcima su iščezavali u Bratuncu. Srpski oficiri, koji su pažljivo nadgledali evakuaciju civila, zatražili su spisak domaćeg osoblja, a holandski komandni kadar im se nije želio suprotstaviti. S druge strane, ne znam ko je došao na ideju da napravi spisak ostalih muškaraca, mislim da je to bio Hasan Nuhanović, ali se mislilo da je to jedini garant njihove sigurnosti. Svi zajedno smo mislili da se, kada ih Holanđani izruče Srbima, što je već postalo izvjesno, ovi neće usuditi ubiti ako budu znali da su njihova imena negdje zapisana.

Međutim, prije nego što sam počeo praviti spisak, moj kolega Hasan, De Haan i ja, morali smo učiniti još nešto. Spasiti ili bar pokušati spasiti Hasanovog brata od izručenja. Sjedeći u novoj kancelariji, prostoriji ogoljelih zidova u koju smo na brzinu potrpali komunikacijsku opremu, razgovarali smo kako da to izvedemo. Na kraju smo odlučili da bi najbolje bilo da ga stavimo na spisak UN-ovih radnika, kao tek zaposlenog čistača.

Na listi je bilo sedamnaest imena: njegovo, upisano posljednje, bilo je osamnaesto. Drugu, veću listu, bilo je mnogo teže napraviti. Ljudi su me sa strahom gledali dok sam bilježio njihova imena, godine i mjesta rođenja, tražili objašnjenje, neki odbijali da kažu kako se zovu. Odgovarao sam im da ne znam čemu spisak treba poslužiti, da Srbi vjerovatno hoće da provjere da li među njima ima zločinaca (Bože, koliko su htjeli vjerovati u ono što sam govorio!), većina je poslušno klimala glavom, hvatajući se za svaku moju riječ kao za spasonosnu slamku. Ali, ni u jednom trenutku im nisam mogao reći da ih napolju čekaju vojnici koji će ih kundacima razdvojiti od familija, da će za nekoliko sati biti u kamionima, ne znajući kuda ih voze, da možda nikada neće vidjeti svoju djecu...

Bilo ih je 239. Punoljetnih, izgladnjelih, umornih, na smrt prepadnutih, nervoznih, neispavanih, sijedih, mršavih, ćelavih, tamnoputih, plavokosih, noću im je bilo hladno iza šupljih limenih zidova, danju pretoplo ispod zagrijanog metalnog krova... Bilo ih je 239. I svi su ubijeni. Spisak sa njihovim imenima napustio je Potočare prekasno, deset dana kasnije, u konvoju sa holandskim vojncima. Srbi nikad nisu saznali da spisak postoji, a vjerovatno bi ih pobili i da su znali.

Možda ne bi, možda je neko od njih, gledajući u puščane cijevi, u posljednjem trenu, pored najdražih, pored djeteta rođenog prije tri mjeseca, pomislio i na to: "Hej, pa moje ime je na tom spisku, ne možete vi ovako!"

Fehim Mašić bio je moj komšija, jedan od ljudi koje sam poznavao skoro cijeli život i valjda zato ne mogu, da budem pošten – ne želim, da zaboravim izraz na njegovom licu dok sam bilježio njegovo ime. U naručju je držao tek rođenu djevojčicu, stariju kćerku od tek četiri ili pet godina čvrsto stezao rukom. I oboje su gledali u mene, dijete ne razumijevajući ništa, ali sluteći da se dešava nešto strašno. On je činio sve što je trebalo da čini, ali njegov mi je pogled govorio da nema potrebe da se zavaravmo, da zna da neće preživjeti.

De Haan i ja odnijeli smo liste u odvojenu zgradu u kojoj je nekad bila smještena uprava tvornice, a sada štab. Nagnut nad mapama, položenima na stolu u velikoj prostoriji koja je nekada bila konferencijska sala, stajao je Robert Franken, zamjenik komandanta. Unijeli smo liste i spustili ih na stol, a on je rukom odgurnuo mape u stranu. Prvo je pregledao veći spisak, bio je to niz njemu nepoznatih imena i vjerovatno cijela ta stvar nije imala mnogo smisla u njegovim očima.

Kada je došao do spiska sa našim imenima, podigao ga je sa stola i pažljivo proučavao svako ime. Njegov pogled se polako spuštao prema dnu stranice i onda naglo stao: zaustavio se na imenu na dnu stranice. Podigao je ruku, koja je beskorisno ležala na kuku, i upro je svoj debeli, kratki, zaobljeni kažiprst. "Ko je ovo?", upitao je podižući pogled ispod naočala, kao da je kakav profesor, a mi loši đaci koji su prepisali i dobili dobru ocjenu na ispitu. Skoro uglas smo odgovorili da je to naš novi čistač.

De Haan je ozbiljnog lica kazao da je posao dobio prije samo dvije sedmice, ali da zbog srpskog napada nije bilo moguće riješiti sve formalnosti poput ugovora i izdavanja UN-ove akreditacije. "Ne, to nije istina, on ne radi kod vas", kazao je Franken, a De Haan se zacrvenio. Bio je uhvaćen u laži, a morao je lagati da bi spasio život jednog dječaka.

Franken je papir ponovo vratio na stol, pružio ruku

malo dalje, dohvatio ružičasti flomaster i – ne mogu da vjerujem da je to učinio ružičastim flomasterom, možda je trebao biti crni – prekrižio ime, čovjeka, život. Muhamed Nuhanović – imao je 19 godina, a ja i danas krivim sebe, krivim sve nas, što smo njegovo ime stavili na dno liste; možda ga Franken ne bi primijetio da je bilo negdje u sredini spiska, skriveno između naših imena, možda bi bio živ da je njegovo ime bilo samo nekih dva, tri, pet centimetara iznad.

On bi bio živ, a ja se ne bih sjećao jednog oštrog poteza flomasterom, kratke ružičaste crtice ispod koje se još naziralo ime, i ne bih imao osjećaj da sam, ne htijući, učestvovao u nečijoj smrti na tako ružan, prisilan i posredan način. Izašao sam iz sale, potpuno otupjelih čula pod utiskom onog što se dogodilo nekoliko trenutaka ranije. Prešavši nekoliko stotina metara do kancelarije, sjeo sam za stol i počeo ukucavati konačni spisak u kompjuter, sa osjećajem da nepovratno gubim nešto važno, da se sav moj dotadašnji život skoncentrirao u trenutak kada je Hasan ušao u prostoriju, a ja, ne znajući za drugačiji način da mu to kažem, izgovorio: "Haso, Franken je skinuo Bracu sa spiska!"

Da li su moje riječi zazvučale hladno, da li je Hasan u njima čuo nezainteresiranost, osjetio *moju* sebičnu želju da preživim, pa je iz njega provalio gnjev? Poželio sam da se branim, iako znam da nije urlao na mene, da nije prijetio meni, nego nekom drugom, ko uopće nije bio tu. Hasan je ponavljao da će ga ubiti, da nije normalan i sa svakom novim izrečenim upozorenjem primicao se sve bliže, dok nisam došao sebi i zagalamio: "Heeej, nisam to učinio ja, nego Franken. Idi pričaj s njim, dok još ima vremena!"

Ponovo sam ga vidio predveče, dok je duga kolona ljudi milila u sumrak, prema izlazu, gdje su ih čekali naoružani srpski vojnici. Braco je sjedio na podu u uglu onog što smo zvali uredom, a Hasan na stolici, zgrčen,

sa glavom na podignutim koljenima. Franken je odbio sve molbe da njegovog brata ostavi na listi sa osobljem UN-a. Dižući glavu, prekinuo je tešku tišinu glasnim jecajem. Braco je i dalje sjedio nepomičan. Znali smo da će brzo doći vrijeme da krene. I dalje smo šutjeli, da bi on konačno kazao: "Idem, šta god da se desi ostalima, desit će se i meni."

Podigao se sa zemlje, riješen da prekine mučenje i krenuo. Hasan je otišao za njim. Stajao sam na vratima i gledao ih kako odmiču, utrnuo, nesposoban da osjećam bilo šta, samo sam gledao njihova leđa i vidio kako Hasan grli svog mlađeg brata, sve dok se njihove prilike nisu izgubile u polumraku neosvijetljene fabričke hale na čijem su se kraju vidjela velika otvorena vrata.

U istoj toj hali, odmah uz vrata, stajali smo nekoliko sati kasnije, nas sedamnaestoro, jedno pored drugog. Ispred nas se šetkao major Momir Nikolić – sada je lagao o činu, ustvari je bio kapetan – okružen holandskim oficirima, kao ispred stroja, a mi smo stajali mirno, bez daha. Niko nije znao šta je svrha inspekcije, a to je bila prava vojna inspekcija, ali smo bili sigurni da se baš tu odlučuje da li ćemo živi napustiti enklavu. Prišao bi svakom od nas, upitao ponešto i, uglavnom ne čekajući odgovor, nasmijao se. Njegova su pitanja bila svakodnevna, odgovori koje je sam davao bogohulno površni, a on je mislio – duhoviti. Kada je došao do Hasana, upitao je: "Gdje je tvoja porodica?" Hasan je odvratio da su odvedeni: njegovu majku, brata i oca Holanđani su izveli iz kampa i prepustili "vašim vojnicima".

I Hasan i ja smo poznavali Nikolića, sretali ga svake sedmice na redovitim sastancima koje je održavao sa Vojnim promatračima. Naposljetku, bio je oficir sigurnosti Bratunačke brigade VRS-a i odlučivao da li će neki konvoj ući u opkoljeni grad ili ne; on je morao odobriti svaku kap nafte za holandske transportere, svaku konzervu hrane za izbjeglice. Nikada nisam vidio

da reagira ljudski: sada je, pred svima, podigao ruku na čelo i mašući glavom znakovito kazao da "ih nije smio pustiti iz kampa". Ponovio je to još jednom, klimajući glavom, a onda se vratio u sigurnost uloge srpskog oficira koju je tako besprijekorno igrao, nastavljajući da hladno ispituje ostale prevodioce.

Deset dana kasnije bili smo u Zagrebu, nakon dvodnevnog putovanja u holandskom konvoju koji je posljednji napustio Potočare i Srebrenicu. Tu smo, u sjedištu UNPROFOR-a, šokirani, doznali da spiska sa 239 imena naprosto nema; niko nije znao o čemu govorimo. Pozivali smo se na Frankena, koji nam je u Potočarima kazao da "je spisak faksom poslao u Zagreb, Ženevu i New York, a original drži u gaćama", holandski bataljon, civile u kampu, nadajući se, štaviše sigurni da se radi o greški, o previdu, ali ništa nije pomagalo.

Šest fatalnih mjeseci kasnije spisak je ipak iskopao neki službenik UN-a, u međuvremenu zaturen među zaboravljene i nepotrebne spise. Sada on nije imao nikakvog značenja za one zbog kojih je napravljen. Njihova tijela su odavno truhnula u jarugama, masovnim grobnicama na nogometnim igralištima i livadama pored puta.

Volio bih da mogu napisati priču o svakome koga sam znao u Srebrenici. Svakoga ko je bio tamo i preživio ili ne, volio bih napisati svaku pojedinačnu priču. U svakoj bih volio napisati da su on ili ona ipak bili samo ljudi, sa svim što to nosi.

Volio bih napisati priču o Vahidu Čiviću i njegovoj supruzi Hanifi, kod kojih je moja familija stanovala prvih nekoliko mjeseci rata. Priču o tome kako je Vahid, kada se zapošljavao u obližnji rudnik, prevario komisiju doktora i pored toga što nije vidio na jedno oko uspio dobiti posao. Naime, u trenutku kada je čitao slova sa bijele table, i kada je došlo vrijeme da gleda lijevim okom, on je samo drugu ruku stavio na desno oko, stvarajući svojevrsnu optičku varku. Kada je posao postao previše težak za nekog poput njega, podnio je zahtjev za ranu penziju i zaprepastio druge doktore kada je svoje stakleno oko stavio na stol.

Da, volio bih nešto napisati i o Senadu Aliću, čovjeku čiji sam smisao za humor obožavao, divio se njegovoj hrabrosti i sposobnosti da prevaziđe našu mračnu stvarnost. Bio sam zbunjen kada bih ga zatekao u njegovoj prevodilačkoj kancelariji u Potočarima kako čita poslovnu rubriku International Herald Tribunea, koji je neki holandski oficir donio sa odmora.

Ili o njegovoj kućnoj biblioteci koja je bila puna knjiga o budizmu, premda sumnjam da je on vjerovao u bilo šta od toga. Kada je Srebrenica pala, Senad je, iako je sklonište mogao potražiti u Potočarima, odlučio da se

pješice probije do Tuzle. Kada je, poslije 38 dana probijanja kroz šumu i srpske zasjede, stigao u Tuzlu, dobio je upozorenje od poslodavca, UN-a, da ne može uzimati odmor ostatak godine jer je već potrošio sve dane namijenjene za odmor.

On je poginuo tri godine kasnije, u saobraćajnoj nesreći, u okolini Tuzle. Sa njim u automobilu bio je još jedan mladić iz Srebrenice, čiji roditelji nisu preživjeli pad. Sam, bio je na odsluženju velikog vojnog roka, i u Tuzlu je stigao na odmor. Senad mu je, baš kao i meni kada nisam imao nikoga u Srebrenici, ponudio svoje prijateljstvo.

Da, volio bih napisati mnogo sličnih priča, ali se bojim da to, nažalost, nije moguće. Umjesto toga, napisao sam tri priče o četiri različita čovjeka, koje sam tek poznavao. Ne zato što se bojim da neću moći pisati o svojim prijateljima, nego zato što su ove tri priče odrazi onoga što nam se desilo.

Dvije priče koje slijede nastale su u martu 2002, kada je na groblju u Potočarima pokopano više od šest stotina posmrtnih ostataka muškaraca i dječaka ubijenih nakon pada Srebrenice. Parcela je bilo šest stotina tog dana, i biće ih još toliko i više. Htio sam ispričati priču koja se krije iza brojki, napisati da su te brojke imale familije, sestre, braću, djevojke...

PLC-113, M4, 21, 5 i NK8-074B, M4, 21, 6

Njih dvojica su, barem u mojim očima, bili duša tog grada u vrijeme kada je bio osuđen na bezdušnost; njegov jedini glas, u vrijeme kada je svuda oko nas vladala samrtna tišina. Sead i Senad Dautbašić bili su onakvi kakvi, mislio sam, trebamo biti svi. Ozbiljni, strogi prema drugima i stroži prema sebi, bili su najveći fanatici među radio-amaterima koje sam ikad sreo. Sretao sam ih svaki dan, više od dvije godine, i beskrajno me uveseljavao način na koji su ih ljudi miješali jednog s drugim. Naravno, tek pošto sam ih i sam počeo razlikovati.

Bili su od one rijetke vrste ljudi koje rat nije mogao iskvariti, njihovo poštenje je bilo zastrašujuće, osjećaj za dužnost rijedak, kao i način na koji su se unosili u svoj posao. Nisam jedanput gledao kako su skoro sa gnušanjem – u vrijeme kada je svaki komad hrane bio dragocjen – odbijali darove koje su im donosili seljani, pokušavajući da kupe razgovor sa svojima.

Obojica šutljivi, imao sam osjećaj da su bili u stanju do kraja otvoriti se samo jedan pred drugim; mi, ostali, bili smo stranci i za nas su uvijek bili skoro onako zagonetni kao kada sam ih sreo prvi put. Naredne dvije godine gledao sam ih kako prave planove o sve većim antenama, kako žale zato što nemaju ovo ili ono – meni je sve to bilo podjednako strano – da bi u ljeto 1994. prionuli na posao. Ne znam kako im je to uopće pošlo za rukom, ali su danima razvlačili žice sa jednog na drugo brdo iznad uske srebreničke kotline, na krov pošte postavljali nekakve metalne stupove, i, na koncu, opet bili razočarani, jer signal, ili šta već, nije

bio "jak" koliko su očekivali. A ta antena je, potpuno sigurno, bila najveća u zemlji u tom trenutku.

Samo zahvaljujući njima, svih tih godina mogao sam razgovarati sa ostatkom svoje familije; i nisam bio jedini. Sead i Senad nikada nisu tražili ništa zauzvrat. Strpljivo su čekali, onda kada je toga bilo, kraj mjeseca i svoju "plaću": nekoliko kilograma brašna i nešto narančastog praha, za koji, sve dok ne bi bio razmućen u vodi, nije bilo sasvim jasno da je sok. Skoro sve to vrijeme u jednim te istim izblijedjelim pantalonama, u cipelama dobivenim u humanitarnoj pomoći. Nikada nisu pili kafu niti pušili, ali su svaku paklicu kafe koju su ikad dobili od mene ili od Nuhanovića u pravilu nosili Nasiru Sulejmanoviću, našem električaru, za kojeg zajednički prijatelj dobrohotno kaže da je "skupa s lemilicom imao deset kilograma".

Negdje nakon "fijaska" sa antenom, neko je u jednoj od pokrajnjih soba otkrio čitavu gomilu prašinom pokrivenih *Energoinvestovih* kompjutera tipa *Iris 8*. I neku od praverzija Tetrisa. Svi smo manijakalno igrali tu igru u kojoj su se jarkožute figure vrtoglavom brzinom vrtjele na crnoj podlozi, padajući brže nego što je golo oko moglo registrirati. Blizanci, a svi smo ih doživljavali kao jedno, vrlo su brzo postali neosporni šampioni u tom čudnom sportu, sportu koji nam je tada bio jedan od bjegova u neku vrstu normalnosti.

Kada su Srbi napali Srebrenicu posljednji put, stanicu su svaki dan premještali iz jedne u drugu prostoriju u pošti, sklanjajući se iz onih izloženih granatama. Posljednji put sam ih vidio u maloj sobici ispod stubišta, gdje su s teškom mukom uspjeli priključiti stanicu. Nihad Ćatić, jedini izvještač iz grada, čitao je svoj posljednji izvještaj iz Srebrenice. Sead i Senad sjedili su pored njega. Siguran sam da su, ili jedan ili drugi, kao i uvijek, nakon što je Nihad završio izvještaj, posegnuli za nekakvim dugmetom na stanici i rekli: "E, dobro!", i pogledali se zadovoljni što su i to uspješno okončali. Posljednji put.

PLC-40, M5, 16, 19

Nas dvojica rođeni smo iste godine, u istoj bolnici. Prvi put smo se sreli u ratu, u vrijeme kada je krhki mir uselio u Srebrenicu pod okriljem UN-a. Nisam znao ništa o njemu nakon 1995, sve dok na listi nisam vidio i njegovo ime, između imena drugih 599 ubijenih; skraćenica PLC označava Pilicu, selo u kojem su poslijepodne 15. jula pripadnici Bratunačke brigade vojske bosanskih Srba ubili više od pet stotina zarobljenih Srebreničana. Ja sam ga ispratio u smrt.

Nehrudin Sulejmanović radio je u gradskoj bolnici kao medicinski tehničar. Bio je jako lijep i pristao mladić, ali ispod se krio dječak, koji nije imao vremena ni prilike da odraste, koji se još uvijek borio protiv dječačkih boljki, tajno zaljubljen u moju bližu rođaku. Naravno da joj to nikad nije rekao.

Jedan dan, a mogla je biti 1994, vidio sam ga kako izlazi iz bolnice u rano poslijepodne sa bijelom trakom oko glave. Inače jako svijetlog tena, bio je još bljeđi; nebitno kako, ali on je kao bolničar osigurao termin kod jednog od stranih hirurga koji su na izvjesno vrijeme dolazili u Srebrenicu, i podvrgnuo se operaciji ušiju. Velike mu, kazao je, izgledale. Nas nekolicina njegovih prijatelja bili smo malo ljuti; svi smo ranije čuli kako govori o tome, ali ga niko nije uzimao zaozbiljno, sve dok nas nije iznenadio.

I onda je sve otišlo dođavola. Još uvijek se pitam zašto je on ustvari došao u Potočare umjesto da se pješice zaputi ka Tuzli. Šta god da bio razlog, Nehro to nije učinio zato što je bio kukavica, zato što se plašio ovoga ili onoga. Uostalom, za nekoliko dana koje je proveo u Potočarima pomažući više od stotinu ranjenika, hraneći

i pojeći ih, trebalo je mnogo više hrabrosti nego za bilo šta drugo. Tim više što su već od prvog dana oko fabrike bili naoružani srpski vojnici.

Posljednje večeri, dan prije nego što će Nehrudin, na holandskom kamionu, u pratnji ranjenika, i sa holandskim ljekarom za volanom, otići u Bratunac, sjedili smo u jednom od iznenada opustjelih UN-ovih kontejnera skoro cijelu noć. Dvije djevojke, jedna od njih ona u koju je bio zaljubljen, i nas dvojica. Mislim da smo tada dijelili osjećaj olakšanja što je sve to završeno, što ćemo, koliko za sedam dana, sjediti negdje u Tuzli. I piti pivu. Pričali smo, više se i ne sjećam o čemu; o čemu uostalom mogu pričati dvojica dvadesetogodišnjaka u sumrak svijeta? Ne znam da li smo nešto pili, možda nešto što sam ja "maznuo" od plavaca, pušili smo kao sumanuti, a noć je bila divna.

Vidio sam ga sutradan, prije nego što će se popeti na kamion. Zagrlili smo se, i još jedanput obećali jedan drugom platiti pivu u Tuzli – onda kada on stigne tamo, kao bolničar, i ja kao UN-ov prevoditelj. Ali, nismo je popili. I to ne zato što sam u Tuzlu iz Zagreba stigao sa šest mjeseci zakašnjenja.

U Potočarima sam, kada sam stigao rano ujutro, otišao prvo na njegov mezar, jer mi se ništa nije činilo prirodnijim. Sagnuo sam se, čučnuo i milovao glatku površnu tabuta, i zaplakao suzama koje ni sam nisam mogao prepoznati, težim nego ikad. I opet sam se tamo vratio poslijepodne, ali je sada, na mezaru, bilo njih četvero: dva mladića i dvije djevojke. Jedna od njih bila je lijepa baš kao on, tako da je mogla biti samo njegova sestra. Svo četvero je plakalo, ali niko kao ona, grleći bašluk. Stajao sam kao okamenjen i nisam znao šta da uradim: da joj možda pridem i kažem da sam bio njegov prijatelj, da sam ga ja posljednji vidio živog, prije njegovih dželata? Ipak, ne. Sačekao sam da odu i prišao mezaru, malo se naslonio, spustio šaku na humku. "Nismo je popili", samo sam šapnuo, više sebi nego njemu.

Spektakl jugoslovenske kinematografije, "Neretva", omogućio je jednom običnom čovjeku da odigra sopstvenu smrt. Život ga je na pet minuta izvukao iz anonimnosti, a zatim ga ponovo gurnuo u nju da dočeka svoj neprirodan i nasilan kraj.

* * *

Novakova desetina od komandanta divizije Stoleta dobija naređenje da zadrži četnike koji nadiru s juga, dok ne stignu ostale partizanske brigade. Poslije ko zna koliko, u trku i zadihani, partizani zauzimaju položaje iza velikih stećaka na brdu s kojeg se pruža idealan pogled na polje pred njima. Četnici marširajući podvriskuju i šenluče, pjevajući: "Sprem't se, spremt'e, četnici/ vel'ka će borba da bude" i "Neretva će ovih dana/ bit' grobnica partizana", dok partizani skriveni, nervozno stežu oružje i nišane. Četnička konjica, ne sluteći ništa, stupa prema uzvišenju. Čuje se paljba. Prvi redovi padaju kao pokošeni. Počinje borba. Četnici koriste i minobacače. I četnici i partizani ginu. Ginu Žika, vozač Jordan, pa Novakova sestra Dana, a dok je oplakuje, pogine i on. Četnici zauzimaju vrh. Konjica ujahuje u groblje. Jedan od četnika puca po Novakovom lešu, drugi kolje ranjenog partizana. U mukama umire i on, posljednji među njima, sa bolnom grimasom na licu, kad krv šikne u prašinu.

* * *

Njegovo ime je Nezir Omerović. Niko ne zna kako je tačno dospio na snimanje filma, ali među njegovim

preživjelim komšijama iz Zalužja kod Bratunca kruži nekoliko različitih priča. Po prvoj, najmanje vjerovatnoj, negdje ga je u stroju vojnika JNA između kojih su se tražili statisti, zapazio i izabrao Yul Brynner. Istina je da je Nezir tada bio "na odsluženju vojnog roka" u Jajcu, ali se holivudskoj zvijezdi mogao približiti tek kasnije, tokom snimanja. Jedan od njegovih najboljih prijatelja tvrdi da je čak i kožna torbica koju inžinjerac Vlado – lik kojeg Brynner tumači – nosi tokom cijelog filma, ustvari pripadala Neziru. Drugu verziju, vjerovatniju, ali sa velikim prazninama, ispričala je njegova majka. Ona se sjeća da se Nezir, sa trojicom svojih komšija, iz vojske vratio kući 1969, u vrijeme ljetnje žetve. Ali, tri mjeseca kasnije pozvan je ponovo na snimanje. Matori Mujaga, njegov djed, ljut na jedinog muškog potomka što se ide baviti tamo nekom glumom, nije se htio ni oprostiti od njega. Samo je okrenuo glavu dok je njegov unuk kretao prema ulaznim vratima. Nije prošlo mnogo, a rekao je: "Snaho, piši mu da se vrati!" Nezir je bio jedini nasljednik bogatog djeda, vlasnika jednog od najvećih imanja uz Drinu. Oženio se vrlo mlad, kao dijete, sa 15 godina, po želji djeda, koji ga je tako htio vezati za brojne dunume. Kada se poslije snimanja vratio kući, nastavio je svoj život tamo gdje ga je i prekinuo, bolujući od nostalgije za trenucima svog kratkog rendez-vousa sa slavom, pateći što nikad nije napravio korak dalje, a pričalo se da je imao ponudu da čak i glumi u nekom filmu. U trenucima pijanstva svojim susjedima i prijateljima, koji su ga nekad upola podrugljivo, kao i u svakoj maloj sredini, zvali "glumac", znao je reći: "Ma, šta ću ja s vama. Ja sam mogao biti glumac." Na to vrijeme su ga podsjećale fotografije (kasnije su izgorjele) sa kojih su se skupa s njim smiješile tadašnje zvijezde jugoslovenskog glumišta: Ljubiša Samardžić, Velimir Bata Živojinović, Pavle Vujisić, Milena Dravić.

* * *

U noći 12. jula 1995. kolona je bila na početku svog puta iz Srebrenice za Tuzlu. Na jednom od odmorišta, Nezir se odvojio od dvojice svojih sinova i spustio niz padinu do obližnjeg potoka da bi nasuo vode. Nije se više vratio. Najmlađi sin, koji je jedini i preživio, misli da je tu ubijen, najvjerovatnije zaklan; četnici se zbog blizine kolone ne bi usudili pucati. Ostatak porodice (majka, sestra i supruga) koji su svaki dan dolazili do ureda Crvenog križa u Tuzli, na spiskovima sa imenima preživjelih tražili su Nezira i sinove, Muharema i Nazira. Tamo su od žena koje su kao i one, očajne tražile i najmanji trag i hvatale se za najtanju nadu, čule i da je Nezir posljednji put viđen živ u Kravici, među hiljadama zarobljenih, koji su sjedili na žegi s rukama podignutim iznad glave.

* * *

U priči "Druga smrt" Jorge Luis Borges piše o Pedru Damianu koji je odsanjao svoju pravu, fizičku smrt želeći da promijeni ishod bitke, koja mu je donijela društvenu osudu i izolaciju. Nećemo znati šta je Nezir sanjao noć prije nego što je umro ili šta je mislio u svojim posljednjim trenucima. Znamo da je za njegovu celuloidnu smrt trebalo tri ili četiri ponavljanja; svaki put kada bi mu se nož našao pod grlom, on bi se nasmijao. I znamo da je oba puta umirao kao statist, ne uzimajući aktivno učešće u dva velika pokolja koje je razdvajalo više od pola vijeka, a jedino zajedničko bio im je on.

SADRŽAJ

SVJEDOČANSTVO IZ ENKLAVE
PREPUŠTENE POKOLJU (Ivan Lovrenović) 5
PREŽIVLJAVANJE 9
RAT 79
BEZNAĐE 118
PAD 137
LJUDI 164
PLC-113, M4, 21, 5 i NK8-074B, M4, 21, 6 167
PLC-40, M5, 16, 19 169

Emir Suljagić
Razglednica iz groba

Izdavač
Civitas d.o.o. Sarajevo

Urednik
Ivan Lovrenović

Za izdavača
Senad Pećanin

DTP
Mensur Muzurović

Štampa
MKT Print d.d., Ljubljana

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-94

SULJAGIĆ, Emir
Razglednica iz groba / Emir Suljagić. -
Sarajevo : Civitas, 2005. - 176 str. ; 20 cm. -
(Biblioteka Dani)

ISBN 9958-717-62-X

COBISS.BH-ID 14305798

Na osnovi mišljenja Ministarstva kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine ovo izdanje je oslobođeno od poreza na promet.

DANI
BIBLIOTEKA

Da je umijeće i zadovoljstvo čitanja često veće i od samoga pisanja to oduvijek znaju svi pravi pisci i pravi čitaoci. To lijepo i važno iskustvo mnogima je u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini uskraćeno ili otežano, jer su mnoge privatne i javne biblioteke propale a kupovna moć ljubitelja knjige drastično opala. Biblioteka Dani htjela bi pomoći da se to iskustvo ljudima ponovo približi, pa čitateljima magazina Dani uz svaki novi broj lista nudi po jednu knjigu domaćega ili stranog autora. Knjige su izabrane po najvišim književnim kriterijima, tako da na kraju jednogodišnjega ciklusa svakome omogućuju stvaranje male a vrijedne kućne biblioteke.

ISBN 9958717 62-X

Izdavanje ove knjige omogućilo je

triglav

TRIGLAV BH OSIGURANJE D.D.